АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ ВӘ ӘДӘБИЈЈАТ ТӘДРИСИ

(Методик мәгаләләр мәчмуәси)

2

«АЗӘРБАЈЧАН МӘКТӘБИ»
журналына әлавә

Бакы — 1972

Scanned with MOBILE SCANNER

1954-чү илдән нәшр едилир

АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ
ВӘ
ӘДӘБИЈЈАТ ТӘДРИСИ

(Методик мәгаләләр мәчмуәси)

№ 2 (74)

„Азәрбајчан мәктәби“

журналына әлавә

Бакы—1972

Scanned with
MOBILE SCANNER

МҮНДӘРИЧАТ

Азәрбајҹан ССР Маариф Назирлији коллекијасынын гәрары . . . 3
Үмумхалг бајрамы гаршысында 17

I. ОРТА МӘКТӘБДӘ АЗӘРБАЈҸАН ДИЛИ ТӘДРИСИ

А. Абдуллајев. Азәрбајҹан дили тәдрисинин проблем мәсәләләри һаггында 21
Һ. Һүсејнов. Әјләнҹәли грамматикаја даир чалышмаларын апарылмасы һаггында 37
С. Ваһидов. IV синифдә фонетикадан јени билијин мүстәгил мәнимсәдилмәсинә даир 42
Б. Асланов. Бә зи сөздүзәлдичи вә сөздәјишдиричи омоним шәкилчиләрин мүгајисәли тәдриси 51
М. Һәсәнов, Ј. Әфәндијев. Грамматиканын тәдрисиндә мүгајисәдән истифадә 55

II. ОРТА МӘКТӘБДӘ ӘДӘБИЈЈАТ ТӘДРИСИ

Н. Г. Не'мәтов. Әдәбијјат дәрсләриндә проблемли тә'лим . . 62
Т. Салеһов. «Әсли вә Кәрәм» дастанынын тәдрисинә даир . . 69
Р. Мәммәдов. Шакирдләрин бәдии тәфәккүрүнү инкишаф етдирилмәси јоллары 75
М. Сејидов. Сәһнә әсәрләринин жанр хүсусијјәтләринин өјрәдилмәсинә даир 81
Н. Күнәшли. Шакирдләрдә синифдәнкәнар мүталиәјә мараг тәрбијә етмәк тәҹрүбәсиндән 87
Б. Багыров. Көркәмли алим вә әдәбијјат методисти . . . 93
Ә. Әфәндизадә. Суаллара ҹаваб 96
Ә. Рәҹәбов. Ушаг китаблары 100

Азәрбајҹан ССР Маариф Назирлији коллекијасында республиканын үмумтәһсил мәктәбләриндә Азәрбајҹан дили вә әдәбијјат фәнләринин тәдриси вәзијјәти вә кәләҹәкдә онлары даһа да јахшылашдырмаг тәдбирләри һаггында мәсәлә мүзакирә олунмушдур. Коллекија иҹласында алимләр, дәрслик мүәллифләри, габагҹыл дил-әдәбијјат мүәллимләри вә маариф назирлијинин ишчиләри иштирак етмишләр.

Ашағыда һәмин мәсәләјә даир Азәрбајҹан ССР Маариф Назирлији коллекијасынын гәрарыны веририк.

РЕДАКСИЈА

АЗӘРБАЈҸАН ССР МААРИФ НАЗИРЛИЈИ КОЛЛЕКИЈАСЫНЫН ГӘРАРЫ

Бакы шәһәри № 10 23 феврал 1972-ҹи ил

РЕСПУБЛИКАНЫН ҮМУМТӘҺСИЛ МӘКТӘБЛӘРИНДӘ АЗӘРБАЈҸАН ДИЛИ ВӘ ӘДӘБИЈЈАТ ФӘНЛӘРИНИН ТӘДРИСИ ВӘЗИЈЈӘТИ ВӘ КӘЛӘҸӘКДӘ ОНУ ДАҺА ДА ЈАХШЫЛАШДЫРМАГ ТӘДБИРЛӘРИ ҺАГГЫНДА

Азәрбајҹан ССР Маариф Назирлијинин коллекијасы республиканын үмумтәһсил мәктәбләриндә Азәрбајҹан дили вә әдәбијјат фәнләринин тәдриси вәзијјәти һаггында Баш Мәктәбләр Идарәсинин мә'луматыны мүзакирә едәрәк көстәрир ки, сон илләрдә һәмин фәнләрин тәдрисини јахшылашдырмаг саһәсиндә бир сыра ишләр көрүлмүш, дәрсләрин мүасир тәләбләр әсасында тәшкилинә диггәт артырылмыш, нәтиҹәдә тә'лимин кејфијјәти xejли јүксәлмишдир.

VII X синифләрдә әдәбијјатдан IV синифләрдә исә Азәрбајҹан дили вә әдәбијјатдан јени програм вә дәрсликләрә кечилмиш республикада ишләјән 7461 нәфәр Азәрбајҹан дили вә әдәбијјат мүәллиминдән 7027 нәфәри ихтисасартырма курсларындан кечмишдир.

Scanned with MOBILE SCANNER

Тә'лимин кеjфиjjәтинин jахшылашдырылмасы мәгсәдилә елми-практик конфранслар кечирилмиш, габагчыл тәчрүбәнин өjрәнилиб jajылмасына кениш jер верилмишдир.

Тадриси jени програмларла апарылан IV, VII—IX синифләр үчүн дәрсликләр, VII—VIII синифләрдә әдәбиjjат дәрсләри илә әлагәдар мүәллимләр үчүн вәсаит, имла мәчмуәси, шифаhи чаваб үчүн гиjмәт нормалары, онларча мүхтәлиф методики мәктуб нәшр едилмиш, лазыми гәдәр фоно-хрестоматиjа, бир сыра чәдвәлләр вә с. hазырланыб мүәллимләрә чатдырылмышдыр.

Азәрбаjчан дилиндән jени програм вә дәрсликләрин елми сәвиjjәсинин мүкәммәллиjинә хүсуси диггәт верилмиш, әдәбиjjатдан jени програм вә дәрсликләр тәртибиндә ән сечиjjәви әсәр вә парчалар әсас көтүрүлмүш, муасир педагокика вә методиканын наилиjjәтләринә истинад едилмишдир.

Сон үч илдә республиканын раjон вә шәhәрләринә 898 нәфәр Азәрбаjчан дили вә әдәбиjjат мүәллими көндәрилмиш, раjонларын әксәриjjәтинин бу фәнләр үзрә кадра олан еhтиjачы тә'мин олунмушдур.

Азәрбаjчан ССР Маариф Назирлиjи коллекиjасынын «Салjан раjонундакы Jухары Халач орта мәктәбиндә Азәрбаjчан дили вә әдәбиjjатдан jазы ишләринин вәзиjjәти hаггында»кы 4 март 1970-чи ил тарихли 31 №-ли гәрары бир нечә раjонун X синифләриндә әдәбиjjатдан jазылы имтаhанын нәтичәләри илә әлагәдар 1969, 1970 вә 1971-чи илин иjун аjларындакы мүзакирәләри, гызыл медалла талтиф олунмаг үчүн тәгдим едилмиш jазы ишләринин нәтичәләри hаггындакы мүвафиг гәрарлары, нәзарәт сынаг jазы ишләринин апарылмасы барәдәки көстәриш вә с. мәктәб рәhбәрләри вә мүәллимләрин мәс'улиjjәтини хеjли артырмыш, тәдрисин кеjфиjjәтинин jахшылашмасына мүсбәт тә'сир көстәрмишдир.

Мәктәбләр вә шакирдләр дәрслик вә програмларла әсасән тә'мин олунмуш, сәккизиллик вә орта мәктәбләрин хеjли hиссәсиндә фәнн кабинетләри jарадылмыш, дәрсликләрин топланмасы вә мүhафизәси вәзиjjәти jахшылашмышдыр. 3500 мәктәбдә китабхана фәалиjjәт көстәрир ки, бунларда да охучуларын саjы hәр ил бир гаjда олараг 50—60 мин нәфәр, китаб нүсхәләринин мигдары исә 180—200 мин әдәд чохалмагдадыр

Мүәjjән едилмишдир ки, республиканын мәктәбләриндә габагчыл Азәрбаjчан дили вә әдәбиjjат мүәллимләринин саjы әввәлки илләрә нисбәтән хеjли артмышдыр.

Һәмин мүәллимләр тәдриси елми-педагожи jениликләр әсасында тәшкил едир, шакирдләрә дилин зәнкин ифадә васитәләриндән бачарыгла истифадә етмәк, әдәби дилин гаjда-ганунларыны өз jазылы вә шифаhи нитгләриндә тәтбиг етмәк вәрдишләри ашылаjыр, дәрсләри идеjа-сиjаси чәhәтдән дүзкүн вә мәзмунлу тәрздә гурур, техники вә әjани тә'лим васитәләриндән истифадәjә кениш jер верир, дәрсләрдә интенсивләшдирмә вә фәрдиләшдирмәjә хүсуси диггәт jетирирләр.

Республиканын габагчыл мәктәбләриндә Азәрбаjчан дили вә әдәбиjjатдан тәдрис едилән hәр бир мөвзу муасир hәjатла бағланыр, әсәрләрин тәhлили әдәбиjjат нәзәриjjәси илә әлагәләндирилир, дилин тадрисиндә истифадә едилән мисаллар ше'р вә hекаjәләрдән сечилир, сосиоложи тәhсилә jанашы, бәдии тәhлил, кеjфиjjәт, сәнәткарлыг мәсәләләринә хүсуси jер верилир, фәнләрарасы әлагә бачарыгла тәшкил олунур, синифдән вә мәктәбдәнкәнар ишин мүхтәлиф формаларындан лазыми шәкилдә истифадә едилир.

Көстәриләнләрин нәтичәсидир ки, 1971-чи илин гәбул имтаhанлары заманы С. М. Киров адына АДУ, В. И. Ленин адына АПИ вә М. Әзизбәjов адына Нефт вә Кимjа Институтунун бир сыра факултәләриндә мә'зунлар орта мәктәб гиjмәтләрини тамамилә сахлаjа билмишләр.

Бүтүн бунлара бахмаjараг, коллекиjа геjд едир ки, Азәрбаjчан дили вә әдәбиjjат фәнләринин тәдриси вәзиjjәтини бүтөвлүкдә гәнаәтбәхш hесаб етмәк олмаз.

Кечән дәрс илинин jаз jохлама имтаhанлары заманы республика мәктәбләринин V—X синифләриндә геjри-мүвәффәг гиjмәт алмыш 66 мин нәфәр шакирдин 34 мини (54%-и) ана дили вә әдәбиjjатын hесабына олмушдур. Мәктәбләрдә үмумиjjәтлә «2» гиjмәт аланлар 3,6%-и тәшкил етдиjи hалда, бу рәгәм V—VIII синифләрдә ана дилиндән 6,3%-дир. V вә VI синифләрдә ана дилиндән геjри-мүвәффәг гиjмәт аланларын саjы даhа чох олмуш, мүвафиг олараг 6,6 вә 7,7 %-и тәшкил етмишдир. V, IX вә X синифләрдә дә әдәбиjjат үзрә тә'лимин кеjфиjjәти ашағыдыр.

1971-чи илин иjунунда бир сыра мәктәбләрин X синифләриндә әдәбиjjатдан (jазылы) кечирилмиш илк имтаhанларын нәтичәләри хүсусилә геjри-гәнаәтбәхш олмушдур. ХМШ-ләрин тәкрар jохламасы нәтичәсиндә X синиф шакирдләринин Күрдәмир вә Хачмаз шәhәрләриндәки 1 №-ли мәктәбләрдә 19 вә 23 %-и, Учар раjонундакы Тәзә Шилjан мәктәбиндә 30%-и, Агдаш раjонундакы Гәсил мәктәбиндә 40 %-и, Шамхор раjонундакы Чаларлы мәктәбиндә 60%-и, Дәвәчи раjонундакы Дағгушчу вә Дағбиличи мәктәбләриндә исә hамысы геjри-мүвәффәг гиjмәт алмышдыр.

Али мәктәбләрә гәбул заманы үмумтәhсил мәктәб мә'зунларындан С. М. Киров адына АДУ-да 78%-и, В. И. Ленин адына АПИ-дә 66 %-и әдәбиjjатдан мүвәффәг гиjмәт ала билмиш, көстәрилән али мәктәбин тәмаjүллү факултәләриндә исә (филолокиjа, журналистика вә шәргшүнаслыг) бу фәнләрдән jетирәнләр мүвафиг олараг анчаг 83 вә 64,5 %-и тәшкил етмишдир.

Ана дили вә әдәбиjjат фәнләринин тәдриси саhәсиндә аjры-аjры раjон вә шәhәр мәктәбләринин ишиндә даhа чидди нөгсанлар мөвчуддур. V—VIII синифләрдә тәhсил алан бүтүн шакирдләрин Салjан, Хачмаз, Пушкин, Губа вә Агсу раjонларында 8%-дән чоху Кировабад шәhәр вә Гусар раjон мәктәбләриндә исә 10—12 %-и ана дилиндән jетирмир. V—X синиф шакирдләринин Кировабад шәhәр, Ағчабәди, Көjчаj, Кәдәбәj, Сабирабад раjон мәктәбләриндә 5—7 %-и вә Гусарда исә 10%-и әдәбиjjатдан геjри-мүвәффәг гиjмәт алмышдыр. Бир сыра раjонларын (Көjчаj, Сабирабад, Хачмаз, Имишли, Гусар вә с.) орта мәктәбләринин IX синифләриндә әдәбиjjатдан геjри-мүвәффәг гиjмәтлә охуjанлар 10—17 %-и тәшкил едир. Jени тәшкил олунмуш сәккизиллик вә орта мәктәбләрдә бу саhәдә вәзиjjәтин хүсусилә jарытмаз олдугу мүәjjән олунмушдур.

Scanned with MOBILE SCANNER

Нахчыван МССР, Шәки шәһәр, Балакән, Чәлилабад, Ләнкәран рајон мәктәбләриндә гејри-мүвәффәг гијмәтлә охумаг һалы ән чох бу фәнләрин һесабынадыр.

Һазырки дәрс илинин биринчи јарысынын јекунлары үзрә республикада 95 мин нәфәр ушаг ана дили вә әдәбијјатдан гејри-мүвәффәг гијмәт алмышдыр ки, бу да бүтүн шакирдләрин 7.1%-и демәкдир.

Республиканын 5 шәһәр вә 10 рајонунун 64 үмумтәһсил мәктәбиндә (о чүмләдән 21 шәһәр вә 43 кәнд мәктәби) апарылан јохлама јазы ишләриндә 71% (шәһәрләр үзрә 77.7%, кәнд мәктәбләри үзрә исә 66.3%) мәнимсәмә әлдә едилмишдир. Шакирдләрин кәнд тәсәррүфат ишләринә чәлб едилдији мәктәбләрдә даһа ашағы мүвәффәгијјәт алынмыш, бу рајонлар үзрә мәнимсәмә 64 % олмушдур.

Јохламалар көстәрмишдир ки, Азәрбајчан дили вә әдәбијјатдан тә'лимин кејфијјәти кәнд јерләриндә хүсусән ашағыдыр. Шәһәрләрин өзүндә belə тәләб олунан сәвијјәдә дејилдир.

Јохланылмыш 64 мәктәб вә 121 синифдән анчаг 17 мәктәб вә 29 синифдә 80 %-дән чох мүвәффәгијјәт көтүрүлмүшдүр. 43 кәнд мәктәбиндән јалныз 5-дә 80 %-дән јухары (о чүмләдән 1-индә 90%-дән јухары), 24 мәктәбдә 60—80%, 9 мәктәбдә 50—60%, 5 мәктәбдә 50%-дән ашағы мәнимсәмә алынмыш. 21 шәһәр мәктәбиндән (43 синифдән) анчаг 2 мәктәбдә (13 синифдә) 90%-дән јухары мүвәффәгијјәт әлдә едилмишдир.

Кәнд мәктәбләринин V синифләриндә јазы ишләриндән шакирдләрин 41.3 %-и, IX синифләрдә 54.2 %-и гејри-мүвәффәг гијмәт алмыш, шәһәр мәктәбләринин IX синифләриндә исә мүвәффәг оланлар 55.5 %-и тәшкил етмишдир.

Јардымлы, Гутгашен, Исмајыллы, Ләнкәран, Бәрдә, Гасым Исмајылов, Масаллы вә Астара рајон, Јевлах вә Минкәчевир шәһәр мәктәбләриндә һәмин јазы ишләриндән шакирдләрин 30—40 %-нин, Жданов, Кәлбәчәр, Дашкәсән вә с. рајонларда исә 50—60 %-нин билији «2» гијмәтләндирилмишдир.

Јохламалар көстәрмишдир ки, Азәрбајчан дили вә әдәбијјат фәнләриндән шакирдләрин чох бөјүк әксәријјәти әсасән «3» гијмәтлә охујур. В. И. Ленин адына Педагожи Институтунун әдәбијјат факултәсинә имтаһан верән бүтүн шакирдләрин јазыдан 49.7, шифаһидән исә 43.3%-нин билији «3»-ә лајиг һесаб едилмишдир. Мәктәбләрдә апарылмыш јазы ишләриндән мүвәффәг гијмәт алмыш 2200 нәфәр шакирддән 53.4%-нин билији «3» гијмәтләндирилмиш, јалныз 11%-и «5» ала билмишдир.

Бакы шәһәри, Ләнкәран, Бәрдә, Астара вә Гасым Исмајылов рајонларында мүсбәт гијмәт аланларын 60—70 %-нин иши «3»-ә лајиг көрүлмүш, Масаллы, Гах, Шәки, Минкәчевир вә Гутгашендә «5» гијмәт аланлар мүвәффәг аланларын 2—7 %-ни тәшкил етмишдир.

Коллекија гејд едир ки, бир чох мәктәбләрдә (Кәдәбәј, Агчабәди, Губадлы, Гутгашен, Лачын, Пушкин, Фүзули вә с.) Азәрбајчан дилинин тәдриси һәјатла, практик ишлә әлагәләндирилмәмиш, грамматика формал тә'лим олунмуш, Азәрбајчан дили дәрсләринин сырф грамматика мәшғәләләринә чеврилмәси мејлләринә кениш јер верилмиш, дилин бөлмәләринин бири-бирилә әлагәли шәкилдә тәдрисинә, фәндахили әлагәләрә лазымынча диггәт јетирилмәмишдир.

Шакирдләрдә орфографија вә дургу ишарәләринә аид мөһкәм вәрдишләр јарадылмамыш, әдәби тәләффүз гајдаларынын мәнимсәдилмәси, дәрсләрдә шакирдләрин нитг вә мәнтиги тәфәккүрләринин инкишафы, онларда ифадәли оху вәрдишләринин формалашмасы там тә'мин едилмәмишдир.

Бир сыра рајон мәктәбләриндә (Агдаш, Зәрдаб, Гах, Агчабәди, Масаллы, Губа вә с.) IV—VII синифләрдә ибтидаи әдәбијјат курсундан ифадәли гираәтә, охунмуш әсәрләри шакирдләрин лазымынча дәрк етмәсинә, бәдии әсәрләрә гијмәт верә билмәләринә, VIII—X синифләрдә исә бәдии әсәрләр васитәсилә шакирдләрдә һәјат, әмәк вә мүбаризә һаггында тәсәввүрләрин зәнкинләшдирилмәсинә кифајәт гәдәр диггәт јетирилмәмишдир. VIII вә IX синифләрдә классик әдәбијјатын системли курс һалында тәдриси саһәсиндә даһа чидди нөгсанлар мөвчуддур.

IV синифләрдә әдәбијјатдан јени програм әсасында нитг инкишафы вә әлавә оху үзрә апарылан ишләр гејри-ганаәтбәхшдир. Бу синифдә бир сыра һалларда шакирдләрин јаш вә билик сәвијјәси нәзәрә алынмамыш, јухары синифләрдәки үсул вә васитәләрдән истифадә едилмәси һалларына јол верилмишдир.

Бә'зи мәктәбләрдә (Бакы шәһәр, Агдаш, Зәрдаб вә с.) програм үзрә кечилмәси нәзәрдә тутулан материаллардан бир гисми тәдрис олунмамыш, бу вә ја дикәр әсәрин мәзмуну өјрәдилмәдән онун тәһлили кечилмиш, бә'зән исә мәзмунун өјрәнилмәси илә кифајәтләнниләрәк тәһлил иши апарылмамышдыр. Исмајыллы, Јардымлы, Масаллы, Гах, Шәки вә с. рајонларын мәктәбләриндә програмда синифдәнхарич оху үчүн совет әдәбијјаты илә танышлыг мәгсәдилә ајрылмыш саатлар истифадәсиз галмыш, мөвзуларын програм үзрә ардычыллыгла кечилмәси принсипинин позулмасы һалына јол верилмишдир.

Јевлах, Јардымлы, Гутгашен вә Масаллы рајон мәктәбләриндә әдәбијјат нәзәријјәси материаллары лазымынча мәнимсәдилмәмиш, лүгәт үзрә иш јарытмаз тәшкил олунмушдур. Астара, Шәки, Масаллы, Губа, Лерик, Гусар вә Кәлбәчәр рајон мәктәбләриндә шакирдләрин нитгиндәки јерли шивә хүсусијјәтләринә гаршы зәиф мүбаризә апарылдыгы, бир сыра мүәллимләрин өзләринин нитгинин нөгсанлы олдугу ашкар едилмишдир.

Мә'лум олмушдур ки, бә'зи мәктәбләрин IX—X синифләриндә иншा јазылара Азәрбајчан дили вә әдәбијјатдан дејил, јалныз әдәбијјатдан гијмәт верилмиш, онлара дилдән, үмумијјәтлә гијмәт мүәјјән олунмамышдыр. Шакирдләр ән чох дәрсликдәки мөвзулар үзрә јазмага мејл етмиш, даһа чидди мүһакимә вә үмумиләшдирмә тәләб едән сәрбәст мөвзулара исә онларын чох аз һиссәси (1072 нәфәрдән 209-у, јә'ни 19.5%-и, о чүмләдән шәһәр мәктәбләри үзрә исә 31%-и) һәвәс көстәрмишдир. Һәмчинин әксәр мәктәбләрдә иншаја план тутмаг үзрә иш зәиф апарылмыш, һәмин јазы нөвүнүн һәчмчә мөвчуд нормалара мүвафиглији көзләнилмәмишдир.

Scanned with MOBILE SCANNER

Бир чох һалларда јохлама јазыларын апарылмасына əввəлчəдəн һазырлыг корүлмəмиш, шакирд јазыларына фəрди јанашылмамыш вə сəһвлəр үзəриндə лазыми иши апарылмасы дүзкүн тəшкил едилмəмишдир. Јазы ишлəри башдансовду тəсһиһ едилиб ширирдилмиш гијмəтлəндирилмиш, рабитəли нитгин инкишафы үзрə ишлəрə Азəрбајчан дили вə əдəбијјат дəрслəриндə ваһид бир просес кими бахылмамышдыр.

Әксəр мəктəблəрдə нəзарəт-сынаг јазы ишлəринин нəтичəлəри тəһлил едилмəмиш, нөгсанларын арадан галдырылмасы үчүн лазыми тəдбирлəр һазырланыб һəјата кечирилмəмишдир.

Мəктəблилəрин чохунда ваһид нитг вə орфографик режимин һəјата кечирилмəсинə лазыми диггəт јетирилмəмишдир. Һабелə бу вачиб саһəјə мəктəб рəһбəрлəри дə лагејд јанашмышлар.

Мəктəблилəрин коммунист тəрбијəси ишиндə əдəбијјатын бөјүк тəрбијəви əһəмијјəти вə тə'сир күчү һəлə дə лазымынча гијмəтлəндирилмир. Шакирдлəрин синифдəнхарич шүурлу мүталиəјə вə мүстəгил јарадычы ишə алышдырылмасы тə'мин едилмир. Дəрслəр мүасир һəјатла дүшүнүлмүш вə мəгсəдəујгун шəкилдə əлагəлəндирилмир.

Мəктəб китабханаларынын чоху (Астара, Лəнкəран, Губа вə с.) өз вəзифəлəрини лазымынча јеринə јетирмир. Факултатив мəшғəлə вə дəрнəк саатларындан мүəллимлəрин тə'минаты үчүн истифадə едилмəси һаллары јенə дə арадан галдырылмамышдыр. Бир чох мəктəблəрдə факултатив мəшғəлəлəр вə дəрнəк мəшғəлəлəри дəрслəрин ади тəкрарына чеврилир, онлара ән чох зəиф ушагларла иш апарылмасы тəдбири кими бахылыр.

Мəктəблəрдəки (Масаллы, Јардымлы, Губа, Гах вə с.) Азəрбајчан дили вə əдəбијјат методбирлəшмəлəри јарытмаз фəалијјəт көстəрир. Һəмчинин көстəрилəн фəнлəрин тəдриси үзəриндə мəктəбдахили нəзарəт вə рəһбəрлијин вəзијјəти гејри-гənаəтбəхшдир.

Хүсусəн кəнд мəктəблəриндə мөвчуд техники вə əјани вəсаитлəрдəн сəмəрəли истифадə олунмур. Кабинет системинə кечирилмəси иши олдугча лəнк кедир. Бу фəнлəрин тəдрисинин гејри-ихтисас саһиблəринə тапшырылмасы, еји бир синифдə Азəрбајчан дили вə əдəбијјатын ајры-ајры мүəллим тəрəфиндəн апарылмасы кими һаллара јол верилир. Республикада 373 нəфəр Азəрбајчан дили вə əдəбијјат мүəллими јени програмла əлагəдар һəлə дə тəкмиллəшдирмə курсларындан кечирилмəмишдир. Мүəллимлəрин шəхси тəһсиллəринин тəшкилиндə даһа чидди нөгсанлар вардыр. Онлардан бир гисми јени програм вə дəрсликлəрин тəртиби принсипини кифајəт гəдəр дəрк етмəмишлəр.

Рајон вə шəһəр ХМШ-лəрин əксəријјəтиндə бу саһəјə нəзарəт лазыми сəвијјəдə дејилдир. Бир сыра ХМШ-лəр, мəктəб рəһбəрлəри вə мүəллимлəри тəдрисин тəкмиллəшдирилмəси, тə'лим кејфијјəтинин јүксəлдилмəси мəгсəдилə Сов.ИКП XXIV, Азəрбајчан КП XXVIII гурултајларынын, Азəрбајчан КП МК Октјабр (1971-чи ил) пленумунун гəрарларындан лазыми нəтичə чыхармамышлар.

Ону да гејд етмəк лазымдыр ки, назирлијин идарə вə шө'бəлəри, МТИ-лəр, Азəрб. ДЕТПИ, педагожи гəзет вə журналлар, јерли халг маариф органлары Азəрбајчан ССР Маариф Назирлији коллекијасынын «Азəрбајчан ССР мəктəблəриндə Азəрбајчан дили тəдрисинин вəзијјəти һаггында»кы 14 ијун 1967-чи ил тарихли 78 №-ли вə «Салјан рајонундакы Јухары Халач кəнд мəктəбиндə Азəрбајчан дили вə əдəбијјатдан јазы ишлəринин вəзијјəти һаггында»кы 4 март 1970-чи ил тарихли 31 №-ли гəрары илə онлара тапшырылмыш вəзифəлəрдəн бир гисминин һəллини там тə'мин етмəмишлəр.

МТИ-лəр мүəллимлəрин ихтисасартырма ишинин даһа да тəкмиллəшдирилмəсинə сə'ј етмирлəр. Педагожи гəзет, журнал вə мəчмуəлəр өз сəһифəлəриндə јени програмла баглы конкрет материалларын шəрһиндəн чох үмуми, мүчəррəд — нəзəри материалларын верилмəсинə мејл едирлəр.

Коллекија ону да лазым билир ки, ушагларын јарадычылыг габилијјəтлəринин инкишаф етдирилмəси, истe'дадлы шакирдлəрин јетишдирилмəси мəгсəдилə имкан вə шəраити олан мəктəблəрдə Азəрбајчан дили вə əдбијјатын дəринлəшдирилмиш програмлар əсасында тəдрис едилмəсинин вахты чатмышдыр.

Хүсуси оларaг көстəрилмəлидир ки, республика мəктəблəринин Азəрбајчан дили вə əдəбијјатдан əјани вə техники тə'лим васитəлəринə, дəрслик вə методик əдəбијјата олан еһтијачынын өдəнилмəси иши лəнк һəлл едилир. X синифлəр үчүн һəлə дə јени əдəбијјат дəрслији нəшр олунмамышдыр.

Али педагожи мəктəблəри битирмиш кəнч кадрларын бир һиссəсинин һазырлыг сəвијјəси ашағыдыр. Тəкмиллəшдирмə курслары заманы 351 нəфəр Азəрбајчан дили вə əдəбијјат мүəллими илə апарылан јазы ишлəриндəн иштиракчыларын 7 %-и гејри-мүвəффəг гијмəт алмыш, 33 %-нин исə билији анчаг «3» гијмəтə лајиг һесаб олунмушдур.

Бүтүн бунларла јанашы о да гејд олунмалыдыр ки, əдəбијјатдан тə'лимин кејфијјəтинин ашағы сəвијјəдə олмасы јени програм вə дəрсликлəрлə иш саһəсиндə тəчрүбəнин азлығы, һабелə бу програм вə дəрсликлəрдəн бир гисминин нөгсанлылығы илə дə əлагəдардыр.

Коллекија белə һесаб едир ки, Азəрбајчан дили вə əдəбијјат фəнлəринин вəзијјəти əсаслы бир сурəтдə јахшылашдырылмадан тə'лимин Азəрбајчан дилиндə апарылдығы мəктəблəрдə тəһсилин сəвијјəсини јүксəлтмəк, үмумијјəтлə мүмкүн дејилдир. Икинчи бир тəрəфдəн исə, Сов.ИКП XXIV гурултајынын һесабат мə'рузəсиндə көстəрилдији кими, чəмијјəтимиз коммунизм гуручулуғу јолу илə ирəлилəдикчə, совет адамынын дүнјакөрүшүнүн, онун əхлаги дүшүнчəлəринин, мə'нəви мəдəнијјəтинин формалашмасында əдəбијјатын ролунун артдығы, очун бүтүн республикаларымызда, ССРИ-нин онларча халгынын дилиндə инкишаф етдији бир заманда Азəрбајчан ССР мəктəблəриндə Азəрбајчан дилинин, һабелə бу дилдə јаранмыш чохəсрлик зəнкин бир тарихə малик əдəбијјатын тəдриси саһəсиндəки јухарыдакы нөгсанлара гəтијјəн дөзмəк олмаз.

Азəрбајчан ССР Маариф Назирлијинин коллекијасы

ГӘРАРА АЛЫР:

1. Нахчыван МССР Маариф Назирлијиндəн, ДГМВ, Бакы вə бүтүн рајон (шəһəр) ХМШ-лəриндəн тəлəб едилсин ки,

а) гəрар əсасында Азəрбајчан дили вə əдəбијјат фəнлəринин тəдриси вəзијјəтини чари илин март-апрел ајларында мүəллимлəрин

Scanned with MOBILE SCANNER

вә мәктәб рәһбәрләринин иштиракы илә педагожи вә маарифјаны шура ичласларында мүзакирә етсинләр, ашкар едилмиш ногсанларла әлагәдар лазымы өлчү көтүрсүнләр; габагчыл мәктәб вә мүәллимләрин иш үсулларынын үмумиләшдирилмәсинә вә јајылмасына хүсуси диггәт јетирсинләр. Фәнн үзрә тәдрисин кејфијјәтини әсаслы сурәтдә јахшылашдырмаг мәгсәдилә лазыми тәдбирләр көрсүнләр;

б) һазырки илин сонунадәк бүтүн сәккизиллик вә орта мәктәбләрдә Азәрбајчан дили вә әдәбијјатдан лазыми инвентар вә аваданлыгла, әјани вә техники тә'лим васитәләрилә тәчһиз олунмуш фәнн кабинетләринин тәшкилинә наил олсунлар.

II. Назирлијин Програм-Методика Идарәси (И. Мәммәдов јолдаш):

а) әдәбијјатдан вә Азәрбајчан дилиндән програм вә дәрсликләрин тәдричән тәкмилләшдирилмәсинә наил олсун;

б) IV—VIII синифләр үчүн ифадә мәтнләри мәчмуәсинин нәшр олунмасы вә бүтүн шагирдләрин мәктәблинин орфографија лүғәти илә тә'мини үчүн тәдбирләр көрсүн;

в) әдәбијјатдан дәринләшдирилмиш програм һазырлајыб 1972-чи илин августунадәк ХМШ-ләрә көндәрсин;

г) Телевизија вә Радио Верилишләри Комитәси васитәсилә радио вә телевизијада алим вә јазычыларын, габагчыл мүәллим вә методистләрин Азәрбајчан дили вә әдәбијјатдан шагирдләрин зәиф мәнимсәдикләри, чәтинлик чәкдикләри саһә вә мөвзулар һаггында сөһбәт вә чыхышларыны тәшкил етсин. Һәмин верилишләр бу саһә вә мөвзуларын програм үзрә тәдрис олуначағы вахтла узлашдырылсын;

г) назирлијин материал-тәчһизаты идарәси Низами адына Азәрбајчан Әдәбијјаты Тарихи музеји илә әлагәјә кирәрәк онларын фондундакы көркәмли әдәби шәхсијјәтләр һаггындакы сәјјар сәркиләрин вә дикәр портретләрин үзүнүн јенидән чыхарылмасы үчүн мүвафиг бәдии фондлара вә фото-студијалара сифариш версин;

д) әлавә олунмуш сијаһыја (әлавә № 1, 2, 3, вә 4) мүвафиг олараг 1972—1975-чи илләрдә костәриләи дәрсликләрин, методик рәһбәрлик, тә'лимати вә методик мәктубларын, тәдрис-әјани васитәләрин һазырланыб нәшр олунмасыны тәшкил етсин.

III. Баш Мәктәбләр Идарәси.

а) Азәрбајчан ДЕТПИ вә МТИ илә бирликдә Азәрбајчан дили вә әдәбијјат фәнләринин тәдриси кејфијјәтинин әсаслы сурәтдә јахшылашдырылмасы, һәмин фәнләр үзрә синифдән вә мәктәбдәнкәнар ишләрин даһа да гүввәтләндирилмәси, габагчыл мәктәб вә мүәллимләрин иш тәчрүбәсинин өјрәнилиб јајылмасы саһәсиндә ХМШ-ләрә мүнтәзәм олараг әмәли көмәклик көстәрсин;

б) бир гајда олараг Баш Халг Маариф инспексијасы илә бирликдә сәккизиллик вә орта мәктәбләрин бурахылыш синифләриндә Азәрбајчан дили вә әдәбијјатдан имтаһанларын кедиши вәзијјәтини хүсуси нәзарәт алтына алсын, нәтичәсинә бахыб вәзијјәти јахшылашдырмаг мәгсәдилә тәдбирләр көрсүн;

в) Програм-Методика Идарәси илә бирликдә али педагожи институтларын вә университетин мүвафиг факүлтәләриндә гәбул имтаһанларында иштирак етсин. Орта мәктәб мә'зунларынын биликләриндәки кәсир чәһәтләри мүәјјәнләшдирсин, кәләчәкдә онларын арадан галдырылмасы үчүн конкрет тәдбирләр һазырлајыб һәјата кечирсин;

г) Азәрбајчан ДЕТПИ, МТИ-ләр, Нахчыван МССР Маариф Назирлији, ДГМВ вә рајон (шәһәр) ХМШ-ләри илә бирликдә рајонларда (шәһәрләрдә) Азәрбајчан дили вә әдәбијјатын тәдриси мәсәләләринә һәср олунмуш мүшавирәләр кечирсин.

г) Нахчыван МССР Маариф Назирлији, ДГМВ вә рајон (шәһәр) ХМШ-ләри илә бирликдә әдәбијјат фәнлинин 1972-чи илин сентјабрындан е'тибарән дәринләшдирилмиш програм әсасында тәдрис едәчәк мәктәбләри чари илин 1 августунадәк мүәјјәнләшдирсин

IV. Кадрлар шө'бәси (В. Һачыјев јолдаш) 1972—1973-чү дәрс или үчүн кәнч мүтәхәссисләрин тә'јинаты апарыларкән Азәрбајчан дили вә әдәбијјат мүәллимләринә чох бөјүк еһтијач олан рајонларын (Шәки, Чәлилабад, Имишли, Губа, Лачын. Саатлы. Сабирабад, Салјан вә с.) тәләбатынын өдәнилмәси мәсәләсини биринчи нөвбәдә һәлл етсин.

V. Мүәллимләри Тәкмилләшдирмә Институтлары (Б. Вәлијев, В. Мирзәјева, И. Багыров вә А. Нерсесјан)

а) ХМШ-ләри илә бирликдә мүәллимләрин ихтисасартырма курсларындан кечирилмәсини бир даһа нәзәрдән кечирсинләр. Јени тәдрис план вә програмына кечидлә әлагәдар јердә галмыш костәриләи фәнн мүәллимләринин тәкмилләшдирмә курсларындан кечирилмәсинә наил олсунлар;

б) курсларын тәдрис планына мүасир тәләбләр нөгтеји-нәзәриндән, һабелә бу гәрарла әлагәдар јенидән бахсынлар. Мүһазирәчи мүәллимләрин тәркибини вә курсларын кејфијјәтини әсаслы сурәтдә јахшылашдырсынлар; бу мәгсәдлә Азәрбајчан ДЕТПИ-нин елми ишчи гүввәләриндән истифадәјә хүсуси диггәт јетирсинләр.

в) фәнн кабинетинин тәшкили һаггында төвсијәләр һазырлајыб дәрс илинин сонунадәк јерләрә чатдырсынлар.

VI. Азәрбајчан ДЕТПИ (М. Мәммәдов јолдаш):

а) Азәрбајчан дили вә әдәбијјатдан елми-тәдгигат ишләринин кејфијјәтини даһа да јахшылашдырмаг вә јени програмларла әлагәдар експериментләрин тәшкилинә диггәти артырмаг үчүн тәдбирләр көрсүн. Азәрбајчан дилиндән јенидән програмын мәктәб тәчрүбәсиндә јохланылмасы мәгсәдилә конкрет тәдбирләр һазырласын вә һәјата кечирсин. Програм вә дәрсликләрин даһа да тәкмилләшдирилмәси мәгсәдилә тәклифләр һазырлајыб тәгдим етсин.

б) 1972—1973-чү дәрс илиндә Азәрбајчан дили вә әдәбијјат мүәллимләринин республика елми-практик конфрансыны кечирсин.

VII. «Әдәбијјат вә инчәсәнәт» гәзети редаксијасындан хаһиш едилсин ки, үмумтәһсил мәктәбләриндә Азәрбајчан дили вә әдәбијјат фәнләринин тәдриси мәсәләләри илә әлагәдар јазыларын дәрч едилмәсинә даһа кениш јер версин.

VIII. Азәрбајчан Јазычылары Иттифагы идарә һеј'әтиндән, али педагожи институтларын вә университетин ректорларындан хаһиш олунсун ки, әдәбијјаты тәблиғ едән бүро, һабелә филолокија факүлтәләриндәки мүвафиг кафедралар васитәсилә әдәбијјаты шагирдләр арасында даһа кениш шәкилдә јајмаг мәгсәдилә үмумтәһсил мәктәбләринин һамилији көтүрсүнләр.

IX. Азәрбајчан ССР Назирләр Советинин Дөвләт Мәтбуат Комитәсиндән хаһиш едилсин ки, «Кәнчлик» нәшријјатынын ән јахшы

Scanned with MOBILE SCANNER

иләр үчүн планына орта мәктәб програмына мүвафиг «Мәктәблә-
рин китабханасы» серијасындан бәдии, елми вә техники әсәрләри-
нәшринин салынмасыны тә'мин етсин.

X. Азәрбајчан ССР Али вә Орта Ихтисас Тәhси-
ли Назирлијиндән хаhиш олунсун ки, педагожи институтларын н
университетин тәдрис планында Азәрбајчан дили вә әдәбијјатдан је-
ни програма кечидлә әлагәдар лазыми дәјишикликләр апарсын
Мүвафиг факүлтәләрдә, хүсусән ахшам вә гијаби кадр hазырлыгын
јахшылашдырмаг үчүн тәдбирләр корсүн. Гәбул имтаhанларынын не-
тичәләри hаггында Азәрбајчан ССР Маариф Назирлијинә hәр ил ја-
зылы мә'лумат верилмәси барәдә мүвафиг али вә орта ихтисас мәк-
тәбләринин рәhбәрләринә сәрәнчам версин.

XI. Азәрбајчан ССР Елмләр Академијасындан хаhиш едилсин
ки, Низами адына Азәрбајчан Әдәбијјаты Тарихи музеји васитәсилә
әдәбијјат кабинетләринин тәшкили вә мөвчуд кабинетләрин даhа
да зәнкинләшдирилмәси мәгсәдилә үмумтәhсил мәктәбләринә кома-
лик көстәрсин.

XII. «Азәрбајчан мүәллими» гәзети вә «Азәрбајчан мәктәби»
журналы редаксијалары көстәрилән гәрарын јеринә јетирилмәси
илә әлагәдар олан мәсәләләрин шәрhинә кениш јер версинләр. Јени
програм вә дәрсликләрин даhа да тәкмилләшдирилмәси мәгсәдилә
алим вә јазычылары, габагчыл мүәллим вә методистләри, мәктәб
рәhбәрләри вә маариф ишчиләрини мүзакирәјә чәлб етсинләр.

XIII. «Азәрбајчан дили вә әдәбијјат тәдриси» мәчмуәси јени
програмын тәтбиги вә муасир дәрсә верилән тәләбләрлә баглы мате-
риалларын дәрч олунмасына хүсуси диггәт јетирсин. Үмуми вә нәзә-
ри мәсәләләрлә јанашы, hәм дә програмла баглы мәктәб тәчрүбә-
синдән бәhс едән конкрет материаллары шәрh етсин. Фәалијјәтин
мәктәб вә мүәллимләрин әмәли көмәклијә олан еhтијачынын ода-
нилмәсини тә'мин етмәк мәгсәдилә јенидән гурсун.

XIV. Гәрар «Азәрбајчан мүәллими» гәзетиндә, әлагәдар ме-
тодик мәчмуәдә вә «Әмр вә сәрәнчамлар мәчмуәси»ндә бүтөвлүкдә,
«Азәрбајчан мәктәби» журналында исә ихтисарла дәрч олунсун.

XV. Гәрарын ичрасы үзәриндә нәзарәт етмәк Баш Мәктәбләр
Идарәсинә hәвалә едилсин.

Сов.ИКП МК-нын «ССРИ-нин тәшкил едилмәсинин 50 иллијин-
нә hазырлыг hаггында»кы гәрарында көстәрилир ки, «социалист мил-
ләтләри тәшәккүл тапмыш, халгларын мәзмунча социалист, форма-
ча милли мәдәнијјәти тәрәгги етмишдир. Әдәбијјат вә инчәсәнәт
әсәрләри, елми әсәрләр ССРИ халгларынын дилләриндә әввәлләр
мисли көрүнмәмиш мигјасда јарадылыр вә нәшр едилир».

Азәрбајчан ССР Маариф Назирлијинин коллекијасы мәhз ју-
харыдакы чәhәти нәзәрә алараг бүтүн Азәрбајчан дили вә әдәбијјат
мүәллимләринин диггәтини республиканын үмумтәhсил мәктәблә-
риндә мөвчуд олан нөгсан вә чатышмазлыглара чәлб едир вә әмин
олдугуну билдирир ки, онлар бу hалларын тезликлә вә тамамилә
ләғви үчүн өз сә'ј вә бачарыгларыны әсиркәмәјәчәк,
Сов.ИКП XXIV гурултајынын тәләб етдији шәкилдә, hабелә партија
вә hөкумәтин онлара көстәрдији сон гајғы вә е'тимада лајиг сәвиј-
јәдә ишләјәчәкләр.

Коллекијанын сәдри —
Азәрбајчан ССР маариф назири: **М. МЕҺДИЗАДӘ**

Әлавә № 1

ДӘРСЛИКЛӘР.

1972-чи илдә

1. Азәрбајчан дили V–VI синифләр үчүн (2 дәрслик [illegible]
2. Әдәбијјат V синифләр үчүн
3. Әдәбијјат X синифләр үчүн

1973-чү ил үчүн

1. Әдәбијјат VI синифләр үчүн
2. Әдәбијјат мүнтәхабаты — X синифләр үчүн
3. Әдәбијјат нәзәријјәсинә даир дәрс вәсаити — VIII–X си-нифләр үчүн

1974-чү ил

1. Азәрбајчан дили — VII—VIII синифләр үчүн.

Әлавә № 2

ДӘРСЛИКЛӘР ҮЧҮН МЕТОДИК РӘҺБӘРЛИКЛӘР.

1972-чи ил

1. IV синифдә Азәрбајчан дили дәрсләри

1973-чү ил

1. IV синифдә әдәбијјат дәрсләри
2. V синифдә әдәбијјат дәрсләри
3. IX синифдә әдәбијјат дәрсләри

1974-чү ил

1. V—VI синифләрдә Азәрбајчан дили дәрсләри
2. VI синифдә әдәбијјат дәрсләри
3. IX синифдә әдәбијјат дәрсләри
4. X синифдә әдәбијјат дәрсләри

1975-чи ил

1. VII—VIII синифләрдә Азәрбајчан дили дәрсләри

Әлавә № 3

МЕТОДИК ВӘ ТӘ'ЛИМАТИ МӘКТУБЛАР

1972—1976-чы илләр әрзиндә

1. Орта мәктәбләрин IV—X синифләриндә Азәрбајчан дили вә әдәбијјатдан шакирдләрин јазы ишләринин гијмәт нормалары.
2. Мәктәбдә ваhид нитг вә орфографик режим hаггында.
3. Азәрбајчан дили үзрә синифдәнхарич ишләрин тәшкили.

Scanned with MOBILE SCANNER

4. IV—X синифләрдә Азәрбајҹан дили вә әдәбијјатдан јохлайычы јазыларын тәшкили вә апарылмасы.
5. Азәрбајҹан дили вә әдәбијјат дәрсләриндә өјрәдиҹи иншаларын тәшкили вә апарылмасы.
6. Орфографик вәрдишләрин мөһкәмләндирилмәси.
7. VIII—X синифләрдә инша јазыларын апарылмасы һаггында
8. Әдәбијјат дәрсләриндә синифдән вә мәктәбдәнкәнар ишләрин тәшкили.
9. Азәрбајҹан дили дәрсләриндә лүғәт үзрә ишин апарылмасы
10. Рабитәли нитг инкишафы үзрә ишләрин сәмәрәли тәшкили
11. Орфографик сәһвләрин арадан галдырылмасында етимоложи тәһлилдән истифадә јоллары.
12. Азәрбајҹан дили вә әдәбијјат үзрә методик әдәбијјат көстәриҹиси.
13. Азәрбајҹан дили дәрсләриндә техники тә'лим васитәләриндән комплекс истифадә.
14. Әдәбијјат дәрсләриндә фонохрестоматијадан истифадә.
15. VIII—X синифләрдә әдәбијјат нәзәријјәси материалларынын тәдрисинә даир.
16. Әдәбијјатын тәдрисиндә Сов.ИКП XXIV гурултајы материалларындан истифадә.
17. Грамматика илә орфографијанын әлагәли тәдриси.
18. Перфочалышмалар.
19. Азәрбајҹан дили үзрә әјани васитәләрдән истифадәјә даир
20. Азәрбајҹан дили дәрсләриндә мүстәгил ишләрин тәшкили.
21. Әјләнҹәли грамматик чалышмаларын апарылмасы һаггында
22. Морфоложијанын тәдрисиндә синтаксисдән истифадәјә даир
23. IV—V синифләрдә јарадыҹы иншалар.
24. Әдәбијјатын проблемләр үзрә тәдрисинә даир.
25. Әдәбијјат дәрсләринә верилән мүасир тәләбләр.
26. Әруз вәзниндә олан әсәрләрин тәдрисинә даир.
27. Шакирдләрин нитгиндәки шивә хүсусијјәтләри вә онларла мүбаризә.

Әлавә № 4.

ӘЈАНИ ВАСИТӘЛӘР

Азәрбајҹан дилиндән

1972-чи ил

1. Синтаксис вә дурғу ишарәләринә аид ҹәдвәлләр (IV—V синифләр үчүн).
2. Фонетика вә орфографијаја аид ҹәдвәл.
3. Лексикаја аид ҹәдвәлләр (IV—V синифләр үчүн).
4. Сөз вә сөзүн гурулушуна аид ҹәдвәлләр (IV—V синифләр үчүн).
5. Морфоложијаја аид ҹәдвәлләр (IV—V синифләр үчүн).

1973-чү ил

1. Нитг мәдәнијјәти вә үслубијјат үзрә ҹәдвәлләр (IV—V синифләр үчүн, 1-чи бурахылыш).
2. Јазылышы чәтин сөзләрә аид ҹәдвәлләр.
3. Мүстәгил ишләмәк үчүн карточкалар (IV синифләр үчүн)
4. Мүстәгил ишләмәк үчүн карточкалар (V синифләр үчүн)

1974-чү ил

1. V—VII синифләр үчүн шәкилләрдән ибарәт васит—серија
2. Сөздүзәлтмә шәкилчиләри васитәсилә әлагәдар һәрәкәтеди-ҹи материаллар.
3. Мүстәгил ишләмәк үчүн карточкалар (VI синифләр үчүн).
4. Нитг мәдәнијјәти вә үслубијјат үзрә ҹәдвәлләр (VI—VII синифләр үчүн, 2-чи бурахылыш).
5. Схемләр—ихтисар вә гысалтмаларын нөвләри.
6. Схемләр—фе'лин гурулушча нөвләри.
7. Схемләр—ҹүмләнин ифадә мәгсәдинә көрә нөвләри.

1975-чи ил

1. Синтаксис вә дурғу ишарәләринә аид ҹәдвәлләр (VII—VIII синифләр үчүн, 2-чи бурахылыш).
2. VII—VIII синифләр үчүн шакирдләрдән ибарәт васит—серија.
3. Нитг мәдәнијјәти вә үслубијјата аид ҹәдвәлләр (VIII синифләр үчүн, 3-чү бурахылыш).
4. VIII синифдә грамматиканын тәкрарына аид ҹәдвәлләр.
5. Мүстәгил ишләмәк үчүн параграфлар (VII—VIII синифләр үчүн).
6. Схемләр—Азәрбајҹан дилинин синтаксиси.
7. Схемләр—биринҹи нөв тә'јини сөз бирләшмәләри.
8. Схемләр—икинҹи нөв тә'јини сөз бирләшмәләри.
9. Схемләр—үчүнҹү нөв тә'јини сөз бирләшмәләри.

Әдәбијјатдан.

1972-чи ил

1. Јазычыларын һәјат вә јарадычылығына аид иллүстрасија вә сәнәдләрдән ибарәт албом.
2. Н. Б. Вәзировун һәјат вә јарадычылығы—албом.
3. Азәрбајҹан јазычыларынын портретләри—серија 10 нәфәр.

1973-чү ил

1. Азәрбајҹан јазычыларынын портретләри—серија 10 нәфәр.
2. Әдәбијјат үзрә нүмајиш вә иллүстратив сәнәдләрдән ибарәт материаллар—IV вә V синифләр үчүн.
3. М. П. Вагифин һәјат вә јарадычылығы—албом.
4. М. Ф. Ахундовун һәјат вә јарадычылығы—албом.
5. Ҹ. Ҹаббарлынын һәјат вә јарадычылығы—албом.
6. С. Вурғунун һәјат вә јарадычылығы—албом.
7. Әдәбијјат курсу үзрә пајлама материаллар—VIII вә IX синифләр үчүн.

Scanned with MOBILE SCANNER

1974-чү ил.

1. Әдәбијјат курсу үзрә нүмајиш вә иллүстратив сәнәдләрдән ибарәт материаллар—VI—VII синифләр үчүн.
2. М. Горкинин һәјат вә јарадычылығы—тәрчүмә.
3. Н. В. Гоголун һәјат вә јарадычылығы—тәрчүмә.
4. Г. Б. Закирин һәјат вә јарадычылығы—албом.
5. Ч. Мәммәдгулузадәнин һәјат вә јарадычылығы—албом.
6. С. Рустәмин һәјат вә јарадычылығы—албом.
7. М. С. Ордубадинин һәјат вә јарадычылығы—албом.

1975-чи ил

1. Бәдии шәкилләрдән ибарәт репродуксијалар—VIII—IX вә X синифләр үчүн.
2. Нүмајиш үчүн иллүстрасија вә сәнәдләрдән ибарәт албом.
3. «Китаби Дәдә-Горгуд»—албом.
4. «Короғлу» дастаны—албом.
5. С. Рәһимовун һәјат вә јарадычылығы—албом.
6. С. Ә. Ширванинин һәјат вә јарадычылығы—албом.
7. Ашыг Әләскәрин һәјат вә јарадычылығы—албом.
8. М. Ә. Сабирин һәјат вә јарадычылығы—албом.
9. Н. Нәримановун һәјат вә јарадычылығы—албом.
10. Һ. Чавидин һәјат вә јарадычылығы—албом.

ҮМУМХАЛГ БАЈРАМЫ ГАРШЫСЫНДА

Совет халгынын, совет өлкәсинин һәјаты бөјүк вә әламәтдар һадисәләрлә зәнкиндир. Өлкәмизин һәјатынын сон ики или Ленинин анадан олмасынын 100 иллији вә Совет Иттифагы Коммунист Партијасынын XXIV гурултајы ишинин үмумдүнја тарихи һадисәләрин парлаг нуруна бојанмышдыр. Октјабр сосиалист ингилабынын аловлары ичәрисиндә јаранмыш олан, бүтүн бәшәријјәтин ишыглы кәләчәјинә инамла јол ачан Совет дөвләтинин бүтүн әзәмәти бу һадисәләрин ишығында јер күрәси халгларынын көзләри гаршысында чанланмышдыр.

Әзәмәтли өлкәмиз тарихи вә шәрәфли бир бајрам гаршысындадыр. Совет Иттифагынын фәһлә синфи, колхозчу кәндлиләри, зәһмәткеш зијалылары вә бүтүн халгымыз бу ил декабрын 30-да Совет Сосиалист Республикалары Иттифагынын тәшкил едилмәсинин шанлы 50 иллијини тәнтәнә илә бајрам етмәјә һазырлашырлар.

Бу хүсусда Сов.ИКП Мәркәзи Комитәсинин гәрарында дејилир: «ССРИ-нин тәшкил едилмәсинин 50 иллији, чохмилләтли халгларын бөјүк бајрамыдыр...».

Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабынын гәләбәси, ичтимаи-игтисади ислаһатларын едилмәси, милли мәсәлә барәсиндә Ленин програмынын һәјата кечирилмәси, Совет республикаларынын мејдана кәлмәси үчүн башлыча сијаси шәрт олду. Јени чәмијјәт гуручулугу јолуна гәдәм гојмуш мүхтәлиф милләтләрин зәһмәткешләринин үмуми мәнафеји, онларын бирләшмәјә сә'ј көстәрмәси вә гардашчасына әмәкдашлыға чан атмасы 1922-чи илин декабрында ваһид чохмилләтли дөвләт — ССР Иттифагы јарадылмасында өз әмәли ифадәсини тапды.

Һәмин гәрарда ССРИ-нин тәшкил едилмәсинин өз сијаси вә ичтимаи-игтисади нәтичәләринә көрә Совет дөвләтинин та-

Scanned with MOBILE SCANNER

рихиндә көркәмли јер тутдугу хүсусилә гејд едилир вә көстәрилир ки, бу тарихи һадисә пролетар бејнәлмиләлчилији идејаларынын инандырычы гәләбәсидир.

Тәнтәнәли јубилеј күнләри јахынлашдыгча өлкәнин һәр јериндән, һәр кушәсиндән бүтүн ихтисас вә пешәләрдән олан адамларын, зәһмәткешләрин бајрам һәдијјәләринә даир чохлу шад хәбәрләр ешидилир.

Бәс бизим мәктәб вә мүәллимләримиз, хүсусилә Азәрбајчан дили вә әдәбијјат мүәллимләримиз бу тарихи бајрам күнләринә нә илә кәлирләр?

Тарих мәктәбин вә мүәллимин гаршысында чох бөјүк вә шәрәфли вәзифәләр гојмушдур. Мәктәб вә мүәллим совет адамларынын ләјагәтли варисләрини, өлкәмизин мадди вә мә'нәви сәрвәтләрини артырыб инкишаф етдирән фәал коммунизм гуручуларыны јетишдириб тәрбијәләндирир. «Мәктәбә бу илләрдә дахил олан ушаглар әсримизин 90-чы илләриндә, XXI әсрин башлангычында өлкәмизин игтисадијјат вә мәдәнијјәтини инкишаф етдирәчәкләр. Мәктәбләрдә, техникумларда, али мәктәбләрдә тәтбиг едилән програмлар вә тә'лимин методлары индидән елм вә техниканын инкишаф перспективләрини кетдикчә даһа артыг дәрәчәдә нәзәрә алмалыдыр». А. Н. Косыкин јолдашын доггузунчу бешиллик план һаггында Сов.ИКП-нин XXIV гурултајынын Директивләри һаггындакы мә'рузәсиндә дедији бу сөзләр, һазыркы шәраитдә мәктәб вә мүәллимин вәзифәсини ајдын сурәтдә көстәрир.

Мәктәб вә мүәллим елми-техники ингилабын вүс'әтли инкишаф перспективләрини нәзәрә алмалы, елм вә техниканы инам вә бачарыгла мәнимсәјиб ондан сәмәрәли истифадә етмәји кәнч нәслә өјрәтмәлидир. Лакин чошгун әсримиздә бөјүк харүгәләр јарадан елм вә техникаја јијәләнмәк аздыр. Бизим совет мәктәби һәм дә биликләри әгидәјә чеврилмәсинә, елми-техники мө'чүзәләрдән бәшәријјәтин тәрәггиси, әмин-аманлыгы наминә, совет адамларынын рифаһы вә тәрәггиси наминә истифадә етмәји бачаран адамлар, А. С. Макаренконун тә'биринчә десәк, дүнја вәтәндашлары тәрбијәләндириб јетишдирмәлидир. Елә адамлар ки, онлар өз шәхси мәнафеләри гынында гапаныб галмасынлар, нәинки бөјүк Советләр өлкәсиндә, һабелә дүнјада баш верән һадисәләрлә јахындан марагланасынлар, дүнјаны тәкчә материалистчәсинә дәрк етмәк дејил, мүтәрәгги бәшәријјәтин ән бөјүк арзу вә диләји олан бир чәмијјәт—коммунизм гурмага һазыр олсунлар.

Совет мүәллими, о чүмләдән дил-әдәбијјат мүәллими идеоложи чәбһәнин ән мүһүм бир саһәсиндә чалышыр. О, јени инсан тәрбијәләндирир. Бу јахынларда биз өлкәмиздә 23 милјон пионери әһатә едән пионер тәшкилатынын 50 иллијини шәрәфлә гејд етдик. В. И. Ленин адына пионер тәшкилатынын 50 иллији һаггында Сов.ИКП Мәркәзи Комитәсинин гәрарында дејилир: «Бөјүмәкдә олан нәслин коммунист тәрбијәси партијанын вә бүтүн совет халгынын доғма ишидир. Јахшы нә варса һамысыны ушаглара! Ленинин бу вәсијјәти өлкәмиздә әмәли сурәтдә һәјата кечирилмишдир».

Өлкәмиздә, чәмијјәтимизин һәјатында һәр 15—20 илдә нәсил дәјишмәси баш верир, мүстәгил һәјата кәлән кәнчләр јашлы нәслин мүзәффәр бајрағыны гәбул едир, ирәли апарыр: ата-аналарынын әмәк вә мүбаризә ән'әнәләрини шәрәфлә давам етдирир. Лакин бу һеч дә јашлы нәслин мүбариз һәјатдан чәкилмәси демәк дејилдир. Әслиндә бу, дүнәнки, бу күнкү вә сабаһкы һәјатымызда олан бүтүн көзәлликләрин, үлвијјәтләрин чулғалашмасы, Совет халгынын јарадычылыг вә гуручулуг әзминин даһа чошгун вә гүввәтли тәзаһүрүдүр. Маһијјәт е'тибары илә Совет Сосиалист Республикалары Иттифагынын тәшкил едилмәсинин 50 иллијинә һазырлыг һаггында Сов.ИКП МК-нын тәләбиндән ирәли кәлән вәзифәләрин јеринә јетирилмәсиндә дил-әдәбијјат мүәллимләринин үзәринә дә мәс'ул вәзифәләр дүшүр. Онлар партијамызын бу мәшһур гәрарыны дәриндән мәнимсәјиб дәрк етмәли вә тә'лим-тәрбијә просесиндә һәјата кечирмәлидирләр.

Чохмилләтли Совет Сосиалист дөвләтинин јарадылмасынын 50 иллијинә һазырлыг һаггында Сов.ИКП МК-нын олдугча дәрин мәзмунлу һәмин гәрарынын һәр бир сәтриндә дил-әдәбијјат мүәллиминин һәм синифдә вә мәктәбдә, һәм дә әһали арасындакы тәблигатчылыг фәалијјәти үчүн нә гәдәр зәнкин материал вар. Елә көтүрәк һәмин гәрарын өлкәмиздә ичтимаи-сијаси мүнасибәтләрин, маариф вә мәдәнијјәтин, дил-әдәбијјат вә инчәсәнәтин чошгун инкишафыны көстәрән ашағыдакы парчасыны: «Совет чәмијјәтинин ичтимаи-сијаси һәјатында дәрин кејфијјәт дәјишикликләри баш вермишдир. Истисмар вә истисмарчы синифләр, ишсизлик, савадсызлыг ләғв едилмиш, фәһләләр илә кәндлиләрин иттифагы мөһкәмләнмишдир. Сосиалист милләтләри тәшәккүл тапмыш, совет халгынын ичтимаи вә идеја-сијаси бирлији бәргәрар олмушдур. Милли кадрлар јетишдирилмиш, халгларын мәзмунча сосиалист, формача милли мәдәнијјәти тәрәгги етмишдир

Scanned with MOBILE SCANNER

Әдәбијјат вә инчәсәнәт әсәрләри, елми әсәрләр ССРИ халгларынын дилләриндә әввәлләр мисли көрүнмәмиш мигјасда јарадылыр вә нәшр едилир, гәзет вә журналлар бурахылыр.

Совет Иттифагындакы бүтүн социалист милләтләрин вә халгларын дилләринин һәртәрәфли инкишафы өлкәмиздә милли мәсәләнин мүвәффәгијјәтли һәллинин мүһүм нәтичәсидир. Кечмишдә өз әлифбасы олмајан 40-дан чох халг совет дөврүндә елми сурәтдә ишләниб һазырланмыш әлифба јаратмыш вә инди онларын инкишаф етмиш әдәби дилләри вардыр. ССРИ-нин бүтүн милләтләри вә халглары рус дилини көнүллү сурәтдә милләтләрарасы үнсијјәтин вә әмәкдашлығын үмуми дили сечмишләр. Рус дили совет халгларынын гаршылыглы әлагәсиндә вә сых бирләшмәсиндә гүдрәтли васитәјә, вәтәнимизин вә үмумдүнја мәдәнијјәтинин ән јахшы наилијјәтләринә бәләд олмаг васитәсинә чеврилмишдир».

Габагчыл дил вә әдәбијјат мүәллимләри јери кәлдикчә мүвафиг дәрсләрдә Сов.ИКП МК-нын һәмин гәрарынын бу вә ја дикәр мүддәаларындан мәһарәтлә истифадә едир, хүсусилә азәрбајчанлы шакирдләрин икинчи ана дили олан рус дилинә бөјүк севки вә мәһәббәт һиссини даһа да артырыб инкишаф етдирирләр. Буна көрә дә Азәрбајчан мәктәбләриндә тәһсил алан шакирдләрин әксәријјәти рус дилини севә-севә өјрәнирләр. Азәрбајчан мәктәбләринин дил-әдәбијјат вә дикәр фәнн мүәллимләри илә рус дили мүәллимләринин бу биркә сә'ји чох јахшы, фәраһлы нәтичәләр верир. Мәсәлән, Шамахы рајонунун Нәриманкәнд орта мәктәбини гуртарыб Ломоносов адына Москва Дөвләт Университетинә дахил олмуш Мираббас Гасымов һәмин университети мүвәффәгијјәтлә гуртармыш вә Москвада докторлуг диссертасијасы мүдафиә едиб физика-ријазијјат елмләри доктору алимлик дәрәчәси алмышдыр. М. Гасымовун инди С. М. Киров адына Азәрбајчан Дөвләт Университетинин профессору вә Азәрбајчан ССР Елмләр Академијасы Ријазијјат Институтунун лабораторија мүдири кими фәалијјәт көстәрмәсиндә һәр шејдән әввәл, вахты илә рус дилини мүвәффәгијјәтлә өјрәнмәсинин чох бөјүк әһәмијјәти олмушдур.

Белә фактлар мәктәбләримизин һәјатында чохдур.

Кәнч нәслин һәртәрәфли инкишафы, онун идеја-сијаси тәрбијәси, мәтин ирадәли адамлар кими бөјүјүб тәрбијәләнмәси совет мүәллиминин, о чүмләдән дил-әдәбијјат мүәллиминин мүһүм вә башлыча вәзифәсидир. Орта үмумтәһсил вә али мәктәбләримиздә тә'лим-тәрбијә просеси елми-техники тә-

рәггинин тәләбләринә, мүасир елми билükләрин үмуми сәвијјәсинә кетдикчә даһа чох уј̌ғунлашдырылыр. Л. И. Брежнев јолдашын Сов.ИКП XXIV гурултајындакы мә'рузәсиндә дедији кими: «Инсанын өзүнү һәртәрәфли инкишаф етдирмәдән коммунизм гуручулуғу кими бөјүк бир иши ирәлиләтмәк мүмкүн дејилдир. Инсанларын мәдәнијјәт, тәһсил, ичтимаи шүур, дахили јеткинлик сәвијјәси јүксәк олмаса, коммунизм мүмкүн дејилдир, нечә ки, мүвафиг мадди-техники база олмадан да коммунизм мүмкүн дејилдир».

Кәнчләрин идеја-сијаси тәрбијәсиндә, онларын коммунист мә'нәвијјатынын зәнкинләшмәсиндә мәктәбләримиздә әхлаги етик мөвзуларда кечирилән мүзакирәләрин, әдәби гәһрәманлара һәср едилмиш диспутларын чох бөјүк әһәмијјәти вардыр. Һәм дә характерикдир ки, бүтүн бу тәдбирләрин башлыча тәшкилатчылары дил-әдәбијјат мүәллимләридир. Габагчыл дил-әдәбијјат мүәллимләримиз ССРИ-нин 50 иллијинә һазырлыг дөврүндә мәктәбдә вә мәктәбдәнкәнарда апарылан бу тәдбирләри даһа да гүввәтләндирир вә өз фәалијјәтләриндә Сов.ИКП МК-нын јухарыда көстәрилән гәрарындакы мүддәалары нәзәрә алырлар.

Габагчыл дил-әдәбијјат мүәллимләримиз һәмин гәрарла әлагәдар олараг шакирдләрин бејнәлмиләл тәрбијәсинә хүсуси фикир верирләр. Бакы шәһәринин бир чох мәктәбләриндә шакирдләрин бејнәлмиләл тәрбијәсинә һәср едилмиш кечәләр, әдәби мүзакирәләр кечирилир. Республикамызын бир чох шәһәр вә рајонларынын әдәбијјат дәрнәји иштиракчылары гардаш республикаларын пионерләри илә јарышырлар. Бүтүн бунлар шакирдләрин халглар достлуғу вә бејнәлмиләлчилик руһунда тәрбијәләнмәсинә олдугча мүсбәт тә'сир көстәрир.

Мүәллимләрин шакирдләрә ашыладыглары нәчиб һисс вә арзулар, онларын шүурларынын ифадәси олан иншa јазыларда өз әксини ајдын сурәтдә көстәрир. Бу ишдә шакирдләрин иншa јазыларына кечирилән Үмумиттифаг бахышынын чох бөјүк әһәмијјәти олмушдур. Республикамызын јухары синиф шакирдләри һәр ил Москвада кечирилән бу бахышда фәал иштирак етмиш вә онларын бир чоху мүвәффәгијјәт газанмышдыр. Јухары синиф шакирдләринин иншa јазыларына бу илки Үмумиттифаг бахышы ССРИ-нин 50 иллијинә һәср едилир. Бу илин феврал ајындан башламыш һәмин Үмумиттифаг бахышы ијунун биринә кими давам етдириләчәкдир.

Јухары синиф шакирдләри өз иншa јазыларыны Үмумиттифаг бахышына көндәрмәздән әввәл мәктәбләрдә әдәбиј-

Scanned with MOBILE SCANNER

јат мүәллимләринин рәһбәрлији илә чилалајыр, онун дәрин мәзмунлу олмасына сә'ј едирләр. Бу чәһәтдән мәктәбләримиздә кечирилән, шакирдләрин инша јазыларына бахышын, чох бөјүк әһәмијјәти олмушдур. Мәһз буна көрәдир ки, бизим габагчыл дил-әдәбијјат мүәллимләримиз шакирдләрин инша јазыларына хүсуси фикир верирләр. Нефтчала шәһәр орта мәктәбинин дил-әдәбијјат мүәллими Имамверди Әбилов, Исмајыллы орта мәктәбинин мүәллими М. Нәчәфов, Шәки рајону Охуд кәнд орта мәктәбинин мүәллими Нурпаша Һүммәтов кими габагчыл мүәллимләр инша јазыдан әввәл шакирдләрини јахшы һазырлашдырыр, өз үрәк сөзләрини инша јазыларда әкс етдирмәк үчүн онлара көмәк көстәрирләр ки, бу да шакирдләрин әдәби билијинин вә дүнјакөрүшүнүн артмасына, јазы мәдәнијјәтинин, әдәби- бәдии зөвгүнүн идеја мәтинлијинин ашкара чыхарылмасына сәбәб олур.

ССРИ-нин 50 иллијинә, бу бөјүк тарихи күнләрә дил-әдәбијјат мүәллиминин ән јахшы һәдијјәси, тәдрис етдији фәнләрин кејфијјәтини јүксәлтмәк, шакирдләри коммунизм әхлагы руһунда тәрбијәләндирмәк, онлары һәртәрәфли инкишаф етмиш совет адамлары кими бөјүдүб тәрбијәләндирмәкдән ибарәт олмалыдыр. Бу чәһәтдән бизим бир чох дил вә әдәбијјат мүәллимимиз бөјүк мүвәффәгијјәт әлдә етмиш вә едирләр.

Коммунизм гуручулугунун һансы саһәсиндә чалышырса чалышсын, һәр бир совет адамы, ән мүхтәлиф пешә вә ихтисас саһибләри ејни заманда јүксәк шифаһи вә јазылы нитг мәдәнијјәтинә малик олмалы, өз фикирләрини шифаһи вә јазылы тәрздә ифадә етмәји бачармалыдырлар. Јығынчагларда, ичтимаи јерләрдә, телевизијада, радиода вә мәтбуатда чыхыш едәнләр, мәктәбин дүнәнки јетишдирмәләридирләр. Бунларын әксәријјәти өз фикирләрини, һисс вә арзуларыны адәтән рәван сурәтдә ифадә етмәји бачарырлар. Лакин тәәссүфлә демәк лазымдыр ки, бә'зи адамлар әввәлчә јазылмыш мәтндән ајрылан кими өз фикирләрини аз-чох сәрбәст ифадә етмәкдә чәтинлик чәкирләр. Бу һал дил-әдәбијјат мүәллимләримизи дүшүндүрмәлидир.

Тә'лим-тәрбијә просесиндә бүтүн шакирдләрин јүксәк дәрс мүвәффәгијјәти, һәр бир мүәллимин, о чүмләдән дил-әдәбијјат мүәллиминин ән мүһүм арзусудур. Лакин бунунла јанашы, мәктәбләримиздә истә'дадлы шакирдләрин ашкара чыхарылмасы вә онларын тә'лим-тәрбијәсинә хүсуси фикир верилмәси, гаршыда дуран ән мүһүм вәзифәләрдән биридир. Бу саһәдә олдугча чидди әһәмијјәти олан шакирдләрин фантазија габилијјәтини артырыб инкишаф етдирмәјә бә'зән олдугча аз фикир верилир. Һалбуки шакирдләрин тәхәјјүл вә фантазија габилијјәтини инкишаф етдирмәк, истә'дадларын ашкара чыхарылмасы вә инкишафынын ән мүһүм вә башлыча мәсәләләриндән биридир. Әслиндә бу, кәләчәк истә'дадларын јетишмәсинин илкин шәртидир.

Дүнјанын мәшһур алимләри, көркәмли елм хадимләри елмин инкишафында фантазијаны олдугча јүксәк гијмәтләндирмишләр. Фарадеј дејирди ки, елмин ганадлары фантазија илә пәрвазландыгда заманы габаглајыр. Бу һикмәтли сөзләрин бөјүк мә'насыны бир сыра көркәмли алимләрин мә'налы һәјатында, онларын чох мүһүм елми кәшфләриндә ајдын көрмәк олар.

Јерин сүн'и пејки, онун ән јахын каинат гоншусу Ајын фәтһ едилмәсиндә, каинатын сирли аләминин ашкара чыхарылмасында фантазијанын бөјүк ролу олмушдур. Мүасир елм вә техника, инсан зәкасы инди Аја јол ачмышдыр. Аја сәјаһәт демәк олар ки, ән ади һал алмышдыр. Һалбуки лап бу јахынлара гәдәр Аја сәјаһәт јалныз инсан хәјалынын мәһсулу иди. 20—30 ил бундан әввәл Аја кетмәк үчүн индики мүасир техника јох иди. Лакин о заман да инсанлар хәјал атына миниб Аја сәјаһәтә кедирдиләр. Биз илк дәфә мәшһур фантастик романларын мүәллифи Жүлвернин китаблары васитәсилә, јә'ни мәһз бәдии әдәбијјатын, фантазијанын көмәји илә әлчатмаз каинат чисимләринә—Аја кедиб чыхырдыг.

Мәктәб мүбариз, чошгун совет һәјатынын бир парчасы, мүәллим исә заманәмизин виҹданы вә намусу, бајрагдары олан Коммунист Партијасынын бөјүк гуручулуг, јарадычылыг ишләринин чарчысы, онун һәјата кечиричиси вә сәфәрбәр әскәридир.

Шүбһә јохдур ки, өлкәмизин бүтүн сијаси, мәдәни һәјатында һәмишә фәал иштирак етмиш мүәллимләр ордусу, о чүмләдән бизим дил-әдәбијјат мүәллимләримиз Совет халгынын, бүтүн мүтәрәгги бәшәријјәтин ән бөјүк вә әзиз бајрамларындан бири олан—ССРИ-нин јарадылмасынын 50 иллијиндә алны ачыг, үзү аг кәләчәк сабаһын мүбариз инсанларыны, фәал коммунизм гуручуларыны бөјүдүб јетишдирмәкдә јени-јени мүвәффәгијјәтләр газаначаглар.

Scanned with MOBILE SCANNER

1. ОРТА МӘКТӘБДӘ АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ ТӘДРИСИ

АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ ТӘДРИСИНИН ПРОБЛЕМ МӘСӘЛӘЛӘРИ ҺАГГЫНДА

Профессор А. АБДУЛЛАЈЕВ.

Сов.ИКП XXIV гурултајы вә Азәрбајчан КП XXVIII гурултајынын гәрарларындан руһланан мүәллимләримиз дөврүмүзә лајиг коммунист идејалы, вәтәнпәрвәр вә јүксәк саваддлы кәнчләр јетишдирмәк үчүн әзмлә чалышмағдадырлар.

Онлар партија вә һөкүмәтимизин мәктәб һаггындакы гәрарларыны һәјата кечирәрәк, тә'лим-тәрбијә ишләринин кејфијјәтини мүасир тәләбләр сәвијјәсинә јүксәлтмәји вә бүтүн фәнләр үзрә тәһсил проблемләринин һәлл етмәји гаршыја мәгсәд гојмушлар.

Республикамызын маариф назири академик М. Меһдизадә «Дәрсә верилән мүасир тәләбләр» адлы чох мәзмунлу мәгаләсиндә (Бакы—1971-чи ил) мәктәб фәнләринин тәдрисиндә гаршыја гојулмуш мүасир тәләбләри вә бунунла әлагәдар мүәллимләрин вәзифәләрини чох кениш изаһ етмишдир.

Һәмин мәгаләдә галдырылан мәсәләләр, Азәрбајчан дили мүәллимләри гаршысында да, бүтүн чиддилији илә дурмагдадыр. Мүәллимләр Азәрбајчан дили фәнинин тә'лиминдә истифадә олунан методларын тәкмилләшдирилмәси вә мүасир дәрсә верилән тәләбләрин һәјата кечирилмәси үчүн бүтүн имканлардан истифадә етмәлидирләр. Һәмин имканлар тәхминән ашағыдакылардыр:

1. **Азәрбајчан дили дәрсләринин идеја-елми сәвијјәсини јүксәлтмәк.**

Азәрбајчан дили мүәллими, һәр дәрсдә өјрәдәчәји мөвзунун хүсусијјәтиндән асылы олараг, шакирдләрин тәфәккүрүнү, онларын һисс вә мә'нәви аләмләрини инкишаф етдирмәјә чалышмалыдыр. Буна көрә мүәллим, јалныз шакирдләрә билик, бачарыг вә вәрдишләр ашыламагла кифајәтләнмәмәлидир; о, һәмин билик вә һадисәләри гаршылыглы әлагә вә тә'сирдә алмалы, һәмишә онлара һәрәкәтдә, дәјишмә вә инкишафда бахылмасыны шакирдләрә өјрәтмәлидир. Елмилик тәләби ичтимаи һадисәләрә јанашмагда вә онларын гијмәтләндирилмәсиндә идејалылыг вә партијалылыг тәләби илә чох әлагәдардыр. Бу, ејни заманда Азәрбајчан дили тәдрисиндә дә вачиб бир мәсәлә кими гаршыда дурмалыдыр.

2. **Фәнләрарасы әлагәјә диггәти артырмаг.**

Инди артыг сүбут олунмушдур ки, тә'лим просесиндә һәр бир дәрсин елми сәвијјәсини јүксәлтмәк үчүн фәнләрарасы әлагәјә диггәт едилмәлидир.

Орта мәктәбдә тәдрис олунан фәнләр ичәрисиндә Азәрбајчан дили башга фәнләрә нисбәтән әдәбијјатла даһа чох бағлы олдуғундан, бу фәнләрин әлагәли өјрәдилмәси тамамилә ганунаујғундур.

Тәчрүбә көстәрир ки, шакирдләр дил материалына нә гәдәр чох јијәләнсәләр, онлар бир о гәдәр грамматика дәрсләриндә дилимизин форма вә ганунларыны јахшы дәрк едәр вә даһа кениш, дәрин мә'лумата саһиб оларлар.

Әдәби әсәрләрин гираәти шакирдләрин үмуми-мәдәни вә әдәби-бәдии сәвијјәсини јүксәлдир, лүғәт еһтијатларыны артырыр вә онлара сөзләрин мә'на вә әһәмијјәтини даһа дәриндән анламага, чүмләдә вә бүтүн рабитәли нитгдә сөзләрин бирбири илә әлагәсини өјрәнмәјә имкан верир. Әдәби әсәрләрин гираәти, јери кәлдикчә, мәтнин грамматик вә услубча тәһлилинә дә көмәк едир.

Грамматика дәрсләриндә әдәби парчаларын гираәтиндән истифадә едилмәзсә, грамматик тәһлил үчүн материал мәһдудлашар, дилин өјрәдилмәси кифајәтләндиричи олмаз. Чүнки әдәби материалларын гираәти шакирдләрә мәзмунлу вә ифадәли нитг нүмунәләри верир. Дикәр тәрәфдән грамматик тәһлил апарылмазса, әдәби мәтнләрин дил вә услуб хүсусијјәтләри бүтүн дәринлији илә анлашылмаз вә шакирдләр онлары өз нитгләриндә дәгиг вә јерли-јериндә ишләтмәк бачарығына јијәләнмәзләр.

Scanned with MOBILE SCANNER

Азәрбајҹан дили вә әдәбијјат дәрсләринин әлагәли апарылмасы, шакирдләрин тәфәккүрүнү инкишаф етдирдији үчүн һәмин фәнләри тәдрис едән мүәллимләр бу мәсәләјә ҹидди әһәмијјәт вермәлидирләр.

Дил вә әдәбијјат дәрсләри арасында әлагә јаратманын әһәмијјәти тәхминән ашағыдакылардыр:

а) өјрәниләҹәк мәтнин форма вә ифадә тәрзләринин нүмајиш етдирмәк;

б) онларын үслуби мәгамларыны ајдынлашдырмаг;

в) конкрет сурәтдә онларын ишләнмә јерләрини көстәрмәк;

г) шакирдләри дилин инкишафы вә дилдә әмәлә кәлән дәјишикликләрлә таныш етмәк.

Әдәбијјат дәрсләриндә шакирдләр ајры-ајры сөз вә ифадәләрин мәзмунуну дәрк етмәкдә чәтинлик чәкәркән вә ја мәтнләрин үслуби хүсусијјәтләрини изаһ едәркән, јахуд да ајры-ајры јазычыларын дилләриндәки хүсусијјәтләри өјрәнәркән, грамматик тәһлилдән истифадә етмәк чох фајдалы олур.

Азәрбајҹан дили вә әдәбијјат дәрсләри гаршылыглы сурәтдә бир-бирини тамамлајыр вә бунларын биркә әлагәси шакирдләрин нитгини тәкмилләшдирмәкдә дил мүәллиминә көмәк едир. Бу фәнләрин әлагәли тәдриси шакирдләрин нитгини мәзмунлу, шүурлу, ифадәли вә јығҹам шәклә салмаға сәбәб олур.

3. Дәрсдә шакирдләрин идрак фәалијјәтини вә мүстәгиллијини артырмаг.

Азәрбајҹан дили дәрсләриндә шакирдләрин идрак фәалијјәтини вә мүстәгилликләрини артырыб, онлары мәһсулдар ишлә тә'мин етмәк мәсәләси дә мүәллимләр гаршысында ҹидди бир тәләб кими дурмагдадыр. Азәрбајҹан дили мүәллими һәмин тәләбә әмәл етдикдә (јә'ни шакирдләрин идрак фәалијјәтини вә мүстәгилликләрини артырдыгда) дәрһал дәрсин еффективлији артыр. нәтиҹәдә шакирдләрин билик сәвијјәси вә мүвәффәгијјәтләри јүксәлир.

Мүәллим бунлара о заман наил ола биләр ки, о, дәрс просесиндә јалныз 3—4 шакирди чалышдырмагла кифајәтләнмәјиб, бүтүн синфи фәал ишә ҹәлб етсин, бир нәфәрин белә фәалијјәтсиз галмасына имкан јаратмасын. Јалныз бу јолла шакирдләрин идрак фәалијјәтини гүввәтләндириб онлары бүтүнлүклә тә'лим ишинә ҹәлб етмәк олар

Азәрбајҹан дилинә даир тәртиб олунмуш јени програм өз принсипиал әсаслары илә шакирдләрин идрак вә тәфәккүр фәалијјәтинин һәртәрәфли күчләндирмәјини тәләб едир. Мүәллимләримиз бу чәтин вә мүрәккәб ишин өһдәсиндән мүвәффәгијјәтлә кәлмәјә чалышмалыдырлар ки, дәрс дедикләри синифдә пассивлик, сыхынты, ушаглары дарыхдыран һаллар олмасын. Һәр дәрсдә ушаглар үчүн бир јенилик олмазса, шүбһәсиз елә мәшғәлә әгли кәркинлик дә тәләб етмәз вә марагсыз кечәр.

Мә'лумдур ки, тә'лим просесиндә мүвәффәгијјәт газанманын ики әсас ҹәһәти вардыр: биринҹиси, **Кимин охутмасы** вә нечә охутмасындан; икинҹиси, **Кими охутмагдан асылыдыр.**

Шүбһәсиз, тә'лим—кәркин әмәкдир, бөјүк зәһмәтдир. О, әмәјин ән мүрәккәб нөвләриндән биридир: фикри вә зеһни әмәкдир.

Бу јахынларда мәктәбләрдән биринин ачыг комсомол иҹласында бүтүн фәнләр үзрә беш гијмәтлә охујан доггузунҹу синиф шакирдинә белә бир суал верирләр:

— Тәранә, биз билирик ки, сән ев ишләриндә анана көмәк едирсән; мәктәбдә дә тапшырылан ишләри вахтында јеринә јетирирсән, ејни заманда бүтүн фәнләрдән һәмишә беш гијмәтләр алырсан. Дејә биләрсәнми бунларын «сирри» нәдәдир?

Тәранә бу көзләнилмәз суала бир аз да утанҹаг һалда белә ҹаваб верир:

— Бурада һеч бир сирр јохдур, əмин ола биләрсиниз. Мән садәҹә олараг вахтымы, дәгигәләрими бош кечирмәмәјә вә онлардан сәмәрәли истифадә етмәјә чалышырам. Буна мән лап ушаглыгдан ата вә анамын тә'сирилә вәрдиш етмишәм...

Һазырда өлкәмизин бүтүн мәктәбләриндә Москва мүәллимләринин «Һәр бир шакирдә дәрин вә möһкәм билик вермәли!» чағырышы кениш сурәтдә мүзакирә олунур. Артыг инди мүәллимләримиз јени јоллар ахтарыр, елми-методики мүбаһисәләр едир; газандыглары наилијјәтләри үмумиләшдирир, һәлә истифадә олунмамыш еһтијатлары сәфәрбәрлијә алырлар, ишләримиздә гаршыја чыхан мүвәффәгијјәтсизликләрин сәбәбләри үзәриндә дүшүнүрләр.

Белә мүәллимләримизин јарадыҹы ишләрини, өз вәзифәләринә бүтүн варлыглары илә јанашдыгларыны көрдүкдә, көзүмүз өнүндә, күнләрлә хәстәханадан евләринә кетмәјән,

Scanned with MOBILE SCANNER

...ағыр хәстәни хилас етмәк үчүн онун јатағы јанындан ајрыл-мағ билмәјән нәчиб һәкимләримизин симасы чанланыр.

Бурада гаршыја һаглы олараг, белә бир суал чыха биләр:

— Гәлби ачыг вә сәмими олаг, нечә билирсиниз, мүәллимләримизин һамысы өз вәзифәләриндә онлара е'тибар олунан бу шәрәфли вә мәс'улијјәтли ишдә белә сәбирли, тәмкинли вә тә'кидлидирләрми?

Бә'зиләринин башлајыб јарымчыг гојдуғу, нәзәрдән гачырдығы, баша чатдырмадығы ишләр аздырмы?

Ахы, елә мүәллимләримиз дә олур ки, онларын диггәтсизлији, вәзифәләринә сәһләнкар, мәс'улијјәтсиз јанашмалары, мүвәффәгијјәтсизлијә дүчар олан шакирдләрин көз јашлары ахытмаларына сәбәб олур; бу, ејни заманда мүәллимләрин пешәсиндә бөјүк мүвәффәгијјәтсизлијә уграмагдыр, тапшырылан иши батырмагдыр, ону позмаг вә дағытмаг демәкдир.

Белә һалларла гаршылашмамаг үчүн мүәллим дәрс илинин елә илк күнүндән, она е'тибар олунан бу чәтин вә шәрәфли ишин мәс'улијјәтини һисс етмәли вә дәрсләри дөврүмүзүн тәләб етдији сәвијјәдә апармалыдыр.

4. Дәрсдә мүхтәлиф метод вә приjомлардан истифадә етмәк.

Һазырда Азәрбајчан дили тәдрисиндә мүхтәлиф методлардан вә прижомлардан истифадә етмәк мәсәләси мүәллимләр гаршысында чох мүһүм бир вәзифә кими дурмагдадыр.

Мүасир совет педагокикасы мәктәбдә мүхтәлиф методлардан истифадә етмәји мәсләһәт билир. Лакин о, ејни заманда тә'кидлә тәләб едир ки, бу вә ја башга тә'лим методу универсаллашдырылмасын (јә'ни, мүәјјән бир метода алудә олуб, ондан һәмишә вә һәр јердә кениш мигјасда истифадә етмәјә чалышылмасын). Чүнки шакирдләрә јени биликләри изаһ етмәк, һәмин биликләри мөһкәмләндирмәк, гијмәтләндирмәк вә с. бу кими дидактик мәсәләләри дүзкүн һәлл етмәк шүбһәсиз, һәр мөвзуја даир даһа мүнасиб вә тә'сирли методлар сечмәкдән чох асылыдыр.

Азәрбајчан дили фәнининин материалы чохчәһәтли вә рәнкаранк олдуғундан, онун өјрәтмә јоллары да мүхтәлифдир. Дил материалынын һәр типини изаһ етмәк үчүн мәктәбдә чанлы вә мәгсәдәујғун јоллардан, мәсәлән, мүәллимин сөзү,

мүәллимин суаллары, шакирдләрин чавабларына верилән тәләбләр вә мүәллимин бу чаваблара мүнасибәти, шакирдләрин грамматик тә'риф вә гајдалары мәнимсәмәләри үзәриндә иш, мүсаһибә, шакирдләрин мүстәгил ишләринә рәһбәрлик, грамматик тәһлил, шакирдләрин билијини јохламаг јоллары вә с.-дән истифадә олунмалыдыр.

1. **Мүәллимин сөзү.** Дәрс просесиндә шакирдләрин материалы јахшы дәрк етмәси үчүн **мүәллимин сөзү**, онун изаһаты вә шәрһи, зәрури бир методик приjом кими, бөјүк әһәмијјәтә маликдир. Бу заман мүәллим өз кириш сөзүндә һәм ишин әсил маһијјәтини ачыб изаһ етдијиндән, һәм дә бу мәсәләјә өз шәхси мүнасибәтини билдирдији үчүн, онун нитги шакирдләрин хатириндә узун мүддәт гала билир. Бүтүн бу мәсәләләрдә мүәллим ән көзәл бир «әјани васитә» кими синиф гаршысында нүмунә ола биләр. Әкәр мүәллимин нитги, өз дәринлији вә һәчми е'тибары илә шакирдләрин јаш вә билик сәвијјәсинә ујғундурса, әкәр бу нитг рәнкаранк һиссләрлә зәнкин олуб синифдә отуран шакирдләрин зеһнинә, онларын тәәссүратына вә тәсәввүрләринә доғру јөнәлдилмишсә—белә бир нитг, ола билмәз ки, шакирдләрә тә'сир етмәмиш олсун вә онлары өз ардынча апара билмәсин. Мүәллимин сөјләдији белә бир нитгин тә'сири илә шакирдләрдә дилимизин гајда вә ганунлары һаггында «мүәјјән нөгтеји-нәзәр» јараныр. онлар верилмиш суаллары бөјүк бир марагла, мүстәгил олараг һәлл етмәјә, һәм дә онлардан баш чыхармаға сә'ј едирләр.

Демәк, мүәллим өз нитгиндә һәм шакирдләрин бүтүн психи фәалијјәтини изләмәли, һәм дә изаһ етдији материалы вә бир сыра башга деталларын хүсусијјәтләрини нәзәрә алмалыдыр. О, нитгини елә бачарыгла гурмалыдыр ки, данышығының бүтүн синиф тәрәфиндән мәнимсәниләчәјинә габагчадан әмин ола билсин.

Синифдә мүәјјән истигамәтә јөнәлдилмиш вә мәгсәдәујғун олан нитг, мүәллимлик сәнәтинин һәгиги әламәтидир.

Мүәллимин изаһаты јалныз лазым олан мә'луматы билдирмәк үчүн дејил, һәм дә ону чанлы, ардычыл вә дәгиг шәкилдә вермәкдир. Бу онун үчүндүр ки, шакирдләр мүәллимдән мүрәккәб мәсәләләри нечә сөјләјә билмәк нүмунәси ала билсинләр. Мүәллим белә һалларда, өз данышығында шакирдләр үчүн јени олан сөзләр, мәфһумлар (шүбһәсиз, онлары изаһ етмәк шәрти илә), сөзбирләшмәләри ишләтмәлг, нитгини мәнтиги чәһәтдән дүзкүн, марагли вә орижинал шәклә салмалыдыр. Дүзкүн гурулмуш нитг шакирдләрин фикри

Scanned with MOBILE SCANNER

фәалијјәтини артырмаға хејли көмәк едәр. Белә ишин мәзмуну һәм шакирдләрин диггәтини ҹәлб едәр, һәм дә тәфәккүрүн инкишаф етмәсинә сәбәб олар.

Мүәллим өз сөзүнү габагҹадан елә гурмалыдыр ки, о, бүтүн синфин марағыны өзүнә ҹәлб едә билсин вә бу јолла шакирдләрдә диггәтин зәифләмәсинә имкан вермәсин. Мүәллимин сөзү мәзмунлу, шакирдләрин анлајаҹағы бир шәкилдә әсас мәсәләләри изаһ едиб ајдынлашдырмаг үчүн дәгиг, ифадәли, ајдын вә јығҹам олмалыдыр.

2. Мүәллимин суаллары. Дәрс заманы мүәллимин шакирдләрә вердији суаллар тәдрис ишиндә истифадә олунан әсас пријомлардан биридир. Бунун үчүн мүәллим һәр шејдән әввәл, педагожи сualларын нә олдуғуну вә онларын нөвләринин јахшы тәсәввүр етмәлидир.

Бу суаллары тәхминән ашағыдакы һиссәләрә ајырмаг олар: а) материалы дәрк етмәјә көмәк едән суаллар; б) кечилмиш материалын мөһкәмләнмәсинә көмәк едән суаллар; в) материалын мәнимсәнилмәсини јохламаға көмәк едән суаллар.

Бүтүн бу суалларын вәзифәси, диггәти һәрәкәтә кәтирмәк, өјрәнилән фактларын, һадисә вә нәтиҹәләрин, ән мүһүм мүддәаларын дәрк едилмәсиндә шакирдләрин шүурлулуғуну јүксәлтмәкдир. Ејни заманда һәмин суаллар, мүәјјән факт, һадисә, тә'риф, гајда, нәтиҹә вә с. јадда сахланылмасыны, онларын мәзмун вә әһәмијјәтини шакирдләрин нечә анладыгларыны, мәнимсәнилмиш нәзәри мә'луматы һәјатда конкрет һадисәләрә тәтбиг етмәк баҹарыг вә вәрдишинә нә дәрәҹәдә јијәләндикләрини мүәјјән етмәјә имкан јарадыр.

Бурада шакирдләрин ҹавабларына верилән тәләбләр вә мүәллимин һәмин ҹавабларa мүнасибәти дә башга-башга олмалыдыр. Суаллар шакирдләрин јаддашыны јохламаг үчүн верилмишсә, бурада нисбәтән даһа сүр'әтли ҹаваб тәләб олунмалыдыр. Лакин тәфәккүр просесини истигамәтләндирән вә проблем кими гојулан суаллар верилмишсә, онда шакирдләрә фикирләшмәк үчүн кифајәт гәдәр вахт верилмәлидир. Белә һалларда шакирдләри тәләсдирмәк, фикирләшмәләринә мане олмаг, онлары әлавә суалларла јүкләмәк вә чашдырмаг олмаз.

Тәҹрүбә көстәрир ки, шакирдләр проблем кими гојулан чәтин суаллара ҹаваб ахтардыгда, јахуд чәтин тапшырыглар үзәриндә ишләдикдә, онларын зеһни инкишафы даһа да артыр

3. Шакирдләрин грамматик тә'риф вә гајдалары мәнимсәмәләри үзәриндә иш. Грамматик тә'риф вә гајдалары мәнимсәмәк үчүн шакирдләр мәсәләјә шүурлу јанашмалы, тә'рифләрин мәзмунуну јахшы дәрк етмәли вә ејни заманда шакирдләр мәнимсәнилән тә'рифләри јахшы јадда сахламалы вә онлары өз шифаһи вә јазылы нитгләриндә тәтбиг етмәји баҹармалыдырлар.

Грамматик тә'риф вә гајдалар үзәриндә апарылан иш саһәсиндә мәктәбләримиздә јајылмыш нөгсан, бә'зи мүәллимләрин тә'риф вә гајдалары шакирдләрә дәрк етдирмәк әвәзинә әзбәрләтдирмәләридир. Бунун нәтиҹәсидир ки, шакирд ҹаваб верәркән, адәтән, тә'риф вә гајдаларын мәзмунуна әһәмијјәт вермир вә онлары әзбәрләмәјә чалышырлар.

Бу нөгсаны арадан галдырмаг үчүн: а) шакирд вердији һәр бир ҹавабы изаһ етмәји баҹармалыдыр; б) о, сорушулан һәр бир тә'риф вә гајданын мәзмунуну сөјләмәлидир; в) изаһ етдији тә'риф вә гајданы мүстәгил сурәтдә тапыб дүзәлтдији јени вә мүхтәлиф нөвлү мисалларла әсасландырмалыдыр.

Тә'рифләр үзәриндә апарылан иш шакирдләри дәгиг, ајдын, ардычыл вә гыса нитгә вәрдиш етдирмәлидир.

4. Мүсаһибә. Азәрбајҹан дили дәрсләриндә бә'зән шакирдләрә јени биликләри мүсаһибә јолу илә өјрәтмәк даһа әлверишли олур. Буна **евристик јол** да дејилир.

Мүсаһибәдә иштирак едәнләр мүәјјән мөвзуја аид суаллар верир вә фикир мүбадиләси едирләр, јә'ни гаршыја гојулан мәсәлә коллектив шәкилдә мүзакирә олунур. Белә мәшгәләләрдә суал бир вә ја бир нечә ола биләр. Әкәр суал бир нечәнсә, мүәллим онлары һәлл етмәк үчүн мәнтиги бир гајдаја салыр вә һәр бир суалын мүзакирәсини мүәјјән нәтиҹә чыхармагла вә гаршыја гојулан проблеми һәлл етмәклә битирир.

Бурадан ајдын олур ки, тәдрисин бу үсулундан анҹаг шакирдләрин кифајәт гәдәр таныш олдуглары материалларын мәнимсәнилмәсиндә истифадә олуна биләр. Шакирдләр габагҹадан әлдә етдикләри мә'лумата әсасән даһа мәзмунлу суаллар ирәли сүрәр вә мүәллимин рәһбәрлији илә бунлары коллектив шәкилдә һәлл едә биләрләр. Белә мүсаһибәләр, адәтән, мисалларын мәтнләринин мәзмунуча мүзакирә етдикдә, дәрсликдәки мүәјјән бәһсләри баша дүшмәкдә шакирдләрин фикир ајрылығы гаршыја чыхдыгда ола биләр.

5. Шакирдләрин мүстәгил ишләри үзәриндә рәһбәрлик. Азәрбајҹан дили мүәллими шакирдләри шифаһи вә јазылы нитг үзәриндә мүстәгил чалышмаға алышдырмаса, тәдрисин

Scanned with MOBILE SCANNER

бүтүн үсуллары вә шакирдләрин әлдә етдикләри биликләр нәтичә е'тибары илә фајдасыз олар. Belә мәшғәләләрдә әсас јери дил материалы вә мәтн үзәриндә апарылан тәһлил вә тәркиб характерли иш тутмалыдыр. Мүәллим шакирдләринә мүстәгил сурәтдә тәһлил етмәк јолларыны вә мәтнләр дүзәлтмәји өјрәтмәли, онларда мүстәгил олараг һәмин јоллардан истифадә етмәк бачарығыны тәрбијәләндирмәлидир. Бунун үчүн шакирдләрә: 1) дил үзәриндә мүшаһидә апармағы; 2) дәрслик вә дәрс вәсаити илә ишләмәји өјрәтмәк лазымдыр.

Мүәллим ара-сыра синиф гаршысында мүәјјән суаллар гојараг, шакирдләрә тапшырмалыдыр ки, бунларын чавабыны дәрсликдән тапсынлар. Шакирдләр дә дәрсликдән истифадә етмәклә өз нөгсанларыны мүстәгил сурәтдә арадан галдыра биләрләр.

6. **Грамматик тәһлил.** Азәрбајчан дили дәрсләриндә апарылан грамматик тәһлилдән мәгсәд, шакирдләрин мәнтиги тәфәккүрләринин инкишаф етдирмәк, грамматикадан билкләрини артырмаг, онларда шифаһи вә јазылы нитгә, орфографија, дурғу ишарәләри вә үслубијјата даир мөһкәм вәрдишләр јаратмагдыр.

Грамматик тәһлил Азәрбајчан дили дәрсләриндә апарылан елә бир мәшғәләдир ки, онун васитәсилә шакирдләр мәтндән мүәјјән грамматик һадисәләри тапыр, онларын бу вә ја башга грамматик бөлмәләрә аид олдуғуну мүәјјәнләшдирир, тәһлил олунан чүмлә вә ја сөзләрә грамматик характеристика верир. Грамматик тәһлил тәкрар үчүн, билији мөһкәмләндирмәк вә грамматикадан билији јохламаг үчүн ән јахшы васитәдир.

Азәрбајчан дили дәрсләриндә проблем ситуасијасы јарадылмасына даир.

Дәрсдә проблем ситуасијасы јаратмаг, мүһүм дидактик пријомдур. Чүнки бу пријом ушагларын кәркин тәфәккүр фәалијјәти үчүн шәраит јарадыр; шакирдләри дүшүндүрмәјә, дәрси шүурлу мәнимсәмәјә вә ахтарычы олмаға алышдырыр. Бунун нәтичәсидир ки, шакирдләрдә дәркетмә вә һәр шеји дәриндән билмәк һәвәси әмәлә кәлир, гаршыја гојулмуш проблемләрин ачылмасына јөнәлдилән зеһни фәалијјәт үчүн стимул јарадыр.

Бакыдакы 208 нөмрәли мәктәбин дил-әдәбијјат мүәллими К. Һачыбәјова Азәрбајчан дили дәрсләриндә бу пријомдан бачарыгла истифадә едир. Бу чәһәти нәзәрә алараг К. Һачыбәјова һәмишә дәрсләрдә шакирдләрин фикри фәаллығыны тәшкил етмәјә чалышыр, онлары фәаллашдыран, зеһни габилијјәтләрини инкишаф етдирмәјә имкан верән үсул вә пријомлардан истифадә едир. О, һәмишә чалышыр ки, шакирдләр өјрәндикләри материалы баша дүшсүн, дәрк етсин, дәрсдә механики динләјичи дејил, фәал олсунлар.

Мәсәлән, К. Һачыбәјова сөзләрин сәтирдән-сәтрә кечирилмәсиндә бә'зи шакирдләрин сәһвләрә јол вердикләрини көрдүкдә, онларын һәмин мөвзуну даһа шүурлу мәнимсәмәләри, сәһвләрини дәрк едиб арадан галдырмалары вә сәтирдән-сәтрә кечирмә гајдаларына дүзкүн јијәләнмәләри үчүн V синифдә мүәјјән ишләр апарыр. О, һәр шејдән әввәл, сөзләри сәтирдән-сәтрә кечирәркән, шакирдләрин нә заман сәһвә јол вердикләрини мүәјјәнләшдирир.

Сонра о, шакирдләрә мүрачиәт едәрәк, белә бир суал верир:

— Нә үчүн бу сөзләри јолдашларынызын јаздығы шәкилдә сәтирдән-сәтрә кечирмәк олмаз?

Шакирдләр мүәллимә чаваб вермәк үчүн суалын чавабыны тапмаг проблеми илә гаршылашырлар. Онлар дәрсликдә бу барәдә верилмиш изаһаты бир даһа јада салыр, дүшүнмәјә, ахтарыша башлајырлар, онларын тәфәккүр фәалијјәти һәрәкәтә кәлир. Беләликлә, шакирдләр һәмин мөвзуну дәриндән өјрәнмәјә марагланыр, сөзләри сәтирдән-сәтрә кечирмәјин шәртләрини дәрк етмәјә сә'ј едирләр. Бу заман мүәллим јазы тахтасында гејд етдији мисаллар вә габагчадан һазырладығы әјани вәсаитләрин, чәдвәлләрин көмәји, һәм дә шакирдләрин билаваситә иштиракы илә сөзләри сәтирдән-сәтрә кечирмәк гајдаларыны онлара мәнимсәдир.

Шакирдләр фактик материалы тәһлил әсасында сәтирдән-сәтрә кечирмәнин ики гајдасыны чыхарырлар:

1) Сөзләри сәтирдән-сәтрә һечаларла кечирмәк лазымдыр (мәсәлән: **ки-та-бым, гыр-мы-зы** вә с. кими).

2) Сону самитлә битән сөзләрә саитлә башлајан шәкилчи артырдыгда сөз көкүнү бир сәтирдә сахлајыб, шәкилчини јени сәтрә кечирмәк олмаз. Бу заман һеча бөлкүсү позулур (мәсәлән: **китаб-ымыз** дејил, **кита-бымыз, гәләм-имиз** дејил, **гәлә-мимиз** вә с. кими).

3) Мүәллим шакирдләрә **а-гач-лар, ү-зүм-чү-лүк** сөзләринин һечалара дүзкүн бөлүнүб- бөлүнмәдијини јохламағы тап-

Scanned with MOBILE SCANNER

шырыр. Шакирдләр һечаларын дүзкүн мүәјјәнләшдирилдијини сөјләјирләр.

Мүәллим—Бәс онда бу сөзләри гејд олунан шәкилдә сәтирдән-сәтрә нә үчүн кечирмәк олмаз?—дејә, сорушур вә шакирдләри јени вәзијјәтлә гаршылашдырыр. Шакирдләр јухарыда өјрәндикләри гајданын бурада ујғун кәлмәдијини ојаны олараг көрүрләр. Шакирдләр мүәллимин көмәклији илә һәмин сөзләри «а-ғачлар», «ү-зүмчүлүк» шәклиндә јени сәтрә кечирмәјин сәһв олдуғуну мүәјјән едирләр, сонра мүәллим шакирдләрин диггәтини биринчи һечаја јөнәлдир вә һечалары тәһлил, һәм дә мүгајисә нәтичәсиндә бир һәрфдән ибарәт һечалары сәтирдә сахламанын сәһв олдуғуну ајдынлашдырыр. Беләликлә, шакирдләр сәтирдән-сәтрә кечирмәдәки истисманы да ашкар едир, бу чүр сөзләри «а-ғач-лар» шәклиндә дејил, «ағач-лар», јахуд «ү-зүм-чү-лүк» шәклиндә дејил, «үзүм-чү-лүк» бөлкүләри үзрә кечирмәк мүмкүн олдуғуну өјрәнирләр.

Нәтичәдә шакирдләр мүәллимин шәрһини динләмәјин нә дәрәчәдә фајдалы олдуғуну дәрк едирләр. Беләликлә дә дәрсдә проблем ситуасијасы јарадылмыш олур.

Азәрбајчан дили дәрсләриндә әкс әлагә јаратмаг мәсәләсинә даир.

Тә'лимдә әкс әлагә јаратмаг һәм шакирдләрин, һәм дә мүәллимин фәалијјәтини низама салыр; ејни заманда мүәллимин вердији изаһатын шакирдләрә ајдын олуб-олмамасына вә шакирдләрин исә мүәллими нә дәрәчәдә дүзкүн баша дүшдүкләринә нәзарәт етмәји асанлашдырыр. Демәк, тә'лим просесиндә әкс әлагәнин јарадылмасы, шакирдләрин зеһни фәалијјәтини идарә етмәк вә тәдрис ишини низама салматда бөјүк әһәмијјәтә маликдир. Мүәллим, синифдә олан шакирдләрин һамысынын дәрси баша дүшдүкләринә әмин олмалыдыр. Јалныз бу заман о, керидә галан шакирдләри, өз ишиндә олан нөгсанлары көрәр вә онларын арадан галдырылмасыны тә'мин едә биләр.

Дәрсдә әкс әлагә јаратмағын мүһүм чәһәтләриндән бири дә ондан ибарәтдир ки, мүәллим синиф мәшғәләсинин һәр һансы бир мәрһәләсиндә шакирдләрин һамысынын ону нә дәрәчәдә баша дүшдүкләрини, мөвзуну нә дәрәчәдә мәнимсәдикләрини билсин. Әкәр дәрсдә белә бир шәраит јарадылмазса, о заман мүәллим өз ишиндәки нөгсан чәһәтләри вахтында ислаһ едә билмәз, башга сөзлә десәк, керидә галан шакирдләри көрә билмәз, өз иш үсулунда мүәјјән дәјишикликләр етмәјә имкан тапмаз.

Бакыдакы 190 нөмрәли мәктәбин дил-әдәбијјат мүәллими Рамизә Исмајылованын бу саһәдә көзәл тәчрүбәси вардыр. О, кечилмиш мөвзуну мөһкәмләндирмәк, јени дәрси мәнимсәтмәк мәгсәди илә мүхтәлиф дидактик пријомлардан истифадә едәрәк, шакирдлә мүәллим арасында әкс әлагә јарадыр, онларын идрак фәалијјәтинин гүввәтләндирилмәсинә хүсуси диггәтлә јанашыр. Рамизә ханым дәрсдә әкс әлагә јаратмаг вә шакирдләрин јарадычы идрак фәалијјәтини гүввәтләндирмәк мәгсәди илә мүхтәлиф дидактик пријомлардан истифадә едир. Мәсәлән: 1) мүстәгил чүмләләр јаздырмаг; 2) сечмә мәтидән истифадә етмәклә карточкалар үзәриндә иш апармаг; 3) мүхтәлиф шәкилләр үзрә јарадычы ишләр тәшкил етмәк; 4) мөвзу илә әлагәдар олараг, иншалар јаздырмаг; 5) бәдии әсәрләр үзәриндә иш апармаг вә с. кими.

Мүәллимин өзүнүн гејд етдији кими, онун рәһбәрлији илә апарылан белә мүстәгил ишләр «шакирдин диггәтини артырыр, јарадычы идрак фәалијјәтини гүввәтләндирир, шакирдләр дәрсә хүсуси мараг көстәрир, јени биликләр газанмагла бәрабәр, көһнәни тәкрар едир вә мөһкәмләндирирләр».

Рамизә мүәллим дәрсдә әкс әлагә јарадылмасы үчүн мөвзу илә әлагәдар апарылан иншалара да хүсуси әһәмијјәт верир. Шакирдләрдән јени биликләрин тәчрүбәдә тәтбигини тәләб едән, онларын јарадычы идракыны гүввәтләндирән инша јазы вәрдишинә онун шакирдләри V синифдән башлајараг јијәләнирләр. Јухары синифләрә кетдикчә о, бунлары һәм мүрәккәбләшдирир, һәм дә тәкмилләшдирмәјә диггәти артырыр.

Азәрбајчан дили дәрсләриндә мүасир техники васитәләрдән истифадә етмәк һаггында.

Азәрбајчан дили фәнининин јени програмы мүәллимләрдән мүасир техники васитәләрдән истифадә етмәји тәләб едир. Азәрбајчан дили дәрсләриндә тәхминән ашағыдакы техники васитәләрдән истифадә етмәк мүмкүндүр: тәдрис филмләри, диафилмләр, диопозитивләр, пластинкалар, магнитофон јазылары вә с.

Јухарыда адлары чәкилән техники васитәләрин тә'лим ишиндә бөјүк әһәмијјәти вардыр. Техники вәсаитдән истифадә етдикдә, һәр шејдән әввәл о, тә'лимин әјанилијини јүксәлдир. Техники вәсаит шакирдләрә кечилән мөвзуја даир долғун вә

Scanned with MOBILE SCANNER

дәгиг мә'лумат верир; тә'лимин еффективлијини вә шакирдләрин мөвзуну мәнимсәмәсинин сүр'әтини артырыр; материалын узун мүддәт јадда галмасыны тә'мин едир; һәм шакирдләрин дәрсә марагыны артырыр, һәм дә мүәллимин әмәјини јүнкүлләшдирир.

Көрүндүјү кими, техники васит һәгигәтән, дөврүн тәләбләринә чаваб верән чох фајдалы васитдир. Она көрә башга фәнн мүәллимләри кими, Азәрбајчан дили мүәллимләри дә техники васитәләрдән истифадә етмәлидирләр.

Һазырда мүасир дәрси, јахшы тәшкил олунмуш кабинәсиз вә техники васитәсиз тәсәввүр етмәк мүмкүн дејилдир. Азәрбајчан дили дәрсләрини даһа мараглы тәшкил етмәк үчүн мүтләг мүасир техники васитлә ишләмәји өјрәнмәк лазымдыр. Бу, күнүн вачиб бир тәләби кими гаршыда дурмагдадыр.

Губа шәһәри 1 нөмрәли мәктәбин дил-әдәбијјат мүәллими Ә. Шәфијевин бу саһәдәки тәчрүбәси диггәти чәлб едир. О, Азәрбајчан дили вә әдәбијјат дәрсләриндә ән'әнәви иш формалары илә јанашы, мүасир техники имканлардан истифадә етмәји дә унутмур. Ә. Шәфијев артыг бир нечә илдир ки, дәрсләриндә магнитофон, граммофон вә кино-апаратдан сәмәрәли истифадә едир. О, өз тәчрүбәсиндә бу гәнаәтә кәлмишдир ки, дәрсдә техники васитәләри тәтбиг етдикдә ашағыдакы нәтичәләр әлдә едилир: 1) шакирдләр дүзкүн орфоепија гајдаларына јијәләнирләр; 2) онларын идрак фәалијјәти вә бәдии тәфәккүрләри инкишаф едир; 3) техники васитәләрдән истифадә етмәк, тә'лим просесини интенсивләшдирир вә с.

Республикамызда јухарыда адларыны чәкдијимиз К. Һачыбәјова, Р. Исмајылова вә Ә. Шәфијев кими Азәрбајчан дили мүәллимләримиз аз дејилдир. Бурада онларын һамысынын иш тәчрүбәсиндән данышмаг мүмкүн дејилдир. Лакин бизә бир мәсәлә ајдындыр ки, партија вә һөкумәтимизин тарихи гәрарларындан руһланан мүәллимләримиз, мәктәбләрдә тә'лим-тәрбијә ишләринин кејфијјәтини мүасир тәләбләр сәвијјәсинә јүксәлтмәк үчүн бөјүк әзм вә һәвәслә чалышмагдадырлар. Биз үмид едирик ки, ән јахын мүддәтдә Азәрбајчан дилинин тәдриси гаршысында дуран проблем мәсәләләрин һәлли үчүн мүәллимләримиз бүтүн гүввәләрини сәрф едәчәкләр

ӘЈЛӘНЧӘЛИ ГРАММАТИКАЈА ДАИР ЧАЛЫШМАЛАРЫН АПАРЫЛМАСЫ ҺАГГЫНДА

Һ. ҺҮСЕЈНОВ
В. И. Ленин адына АПИ-нин баш мүәллими, педагожи елмләр намизәди

Кәнч нәслин физики, әхлаги, әгли вә естетик тәрбијәсинин инкишафында дидактик ојунлар мүһүм рол ојнајыр. Ојун васитәсилә шакирд һәм билик, бачарыг вә вәрдишләрә јијәләнир, һәм дә дүшүнмәјә, мүстәгил нәтичә чыхартмаға, мүгајисәләр апармаға мәчбур олур.

М. Горки чох һаглы олараг көстәрирди ки, ојун ушагларын јашадыглары вә дәјишмәли олдуглары аләми дәркетмә јолудур. Бу да бир һәгигәтдир ки, дидактик ојунларын әксәријјәти идракын ән јүксәк мәрһәләси сајылан тәфәккүр просесинин фәалијјәти илә бағлыдыр.

Беләликлә, грамматикадан әјләнчәли чалышмалар шакирдләрин ушаглыг чагларынын мәчбури јолдашы сајылан ојунун давамыдыр. Гејд етмәлијик ки, мәктәбләримизин әксәријјәтиндә бу чүр чалышмалара даир аз иш апарылыр. Бунун да башлыча сәбәби бу вахта гәдәр әјләнчәли грамматиканын маһијјәтини (форма, нөв вә апарылмасы методикасыны) әкс етдирән методик васит олмамышдыр. Һалбуки дикәр фәнләрлә әлагәдар (мәсәлән, марагалы әјләнчәләр, Ј. М. Керман, «Әдәди ојунлар вә чалышмалар»; Т. Аббасов, «Мүтәһәррик ојунлар»; М. Ағајев, С. Сәмәдова, «Ушаг ојунлары» вә с.) әјләнчәли ојун нүмунәләринә даир васит вардыр.

Икинчиси, програмда әјләнчәли грамматика үчүн ајрыча саат нәзәрдә тутулмамышдыр.

Scanned with MOBILE SCANNER

Үчүнчүсү, мөвчуд грамматика дәрсләриндә тәкрарлајычы чалышма нүмунәләринә тәсадүф едилдији һалда, әјләнчәли чалышманын бу вә ја дикәр нөвүнә аид нүмунә верилмәмишдир.

Әлбәттә, бу бахымдан бә'зи мүәллимләр әјләнчәли чалышмалара аз үстүнлүк верирләр. Һалбуки әјләнчәли грамматикаја даир чалышмалардан мүнтәзәм сурәтдә истифадә етмәклә чәтин мәнимсәнилән мүчәррәд анлајышлары өјрәтмәк мүмкүндүр.

Әјләнчәли грамматикаја даир чалышмалар форма вә мәзмунуна көрә грамматик тапшырыглардан фәргләнир.

1. Белә чалышмалар јалныз тәкрарлајычы характер дашыдығындан ону бир бәһслә әлагәдар шәкилдә апармаг лазымдыр.

2. Ондан јалныз синифдәнкәнар мәшғәләләрдә—дил дәрнәјиндә, сәһәрчикләрдә, мүхтәлиф күтләви тәдбирләрин кечирилмәсиндә истифадә олунур

3. Әјләнчәли грамматикаја даир чалышмаларын тәләби сабит дејилдир. Бәһсин мәзмунундан асылы оларағ, чалышма үчүн елә тәләбләр сечилир ки, о шакирдләри марагландырыр вә әјләндирир.

4. Белә чалышмаларын мәзмуну ојун характерли олдуғундан мүхтәлиф иллүстрасијаларын нүмајиш етдирилмәсини тәләб едир

5. Әјләнчәли грамматикаја даир чалышмаларын һазырланмасы, апарылмасы вә гијмәтләндирилмәсиндә мүәллимин шәхси сә'ји әсас көтүрүлүр. Мүәллим белә чалышмаларын ичрасында шакирдләрә гијмәт әвәзинә ја хүсуси «Ојун» журналында хал верир, ја да шакирди рәғбәтләндирир.

6. Бу чалышмалар, адәтән, шакирд груплары (буна команда да демәк олар) арасында апарылыр вә јарыш характерини дашыјыр. Белә чалышмаларын тәшкилинә рәһбәрлик етмәк гајдасы грамматик тапшырыглардан фәргләнир:

а) ојун просесиндә мүхтәлиф һәрәкәтләрә (интизамын бәрпасына хидмәт едән һәрәкәтләрә) диггәт етмәк;

б) мүәјјән гајдаларын ичрасына нәзарәт етмәк;

в) јарышларын кедишини изләмәк;

г) шакирдләрә јардымчы көмәк көстәрмәк;

ғ) шакирдләрин үмуми фәалијјәтини һесаба алмаг;

д) шакирдләрин физики, тактики, нәзәри вә психоложи һазырлығыны јохламаг;

е) онларын марағыны изләмәк;

ә) шәрти сигналлардан истифадә етмәк.

Демәк, әјләнчәли грамматикаја даир чалышмалар зеһни фәалијјәтин елә бир тәзаһүр формасыдыр ки, онун тәләби илә инсанын һисс үзвләри, һабелә тәфәккүрүн тәркиб һиссәләри дә актив иш нөвүнә чеврилир вә бир-бирини шәртләндирир.

Грамматик ојунлар. Грамматик ојунлар тә'лимлә чох бағлыдыр. Мүәллим програмын планлашдырылмасы просесиндә, мөвзуја мараг јаратмаг мәгсәдилә, дәрсликдәки тапшырыгларын әвәзинә лазым билдији әјләнчәли грамматик чалышмалары күндәлијә дахил едә биләр. Демәли, мүәллим мүәјјән билик вермәклә јанашы, шакирдин диггәтини, ирадәсини вә јаддашыны мәшг етдирмәк үчүн чалышма мәшғәләләриндә, јахуд јени билијин мөһкәмләндирилмәси мәрһәләсиндә әјләнчәли чалышмалардан истифадә едә биләр. Мәсәлән, мөвчуд дәрсликдәки 46 нөмрәли тапшырыг әвәзинә мүәллим «Һәрфи јеринә гој» адлы әјләнчәли грамматик чалышманы синифдә ичра етдирә биләр. Чүнки һәр ики чалышманын мәгсәди кар вә чинкилтили самитләрә даир гајдалары мөһкәмләндирмәкдән ибарәтдир.

Белә ки, 46 нөмрәли тапшырыгда сөзләри көчүрүб (пала..., кила..., палы... вә с.) бурахылмыш һәрфләри јеринә гојмаг тәләб едилдији кими, әјләнчәли чалышмада ...ср, ...ср, ...ср сәсләр илә битән сөзләри тапмаг үчүн нөгтәләри һәрфләрлә әвәз етмәк тәләб олунур.

Бәс, бурада шакирдләри әјләндирән чәһәт нәдир? Әлбәттә, дилимиздә ср сәсләри илә битән сөзләр чохдур. Шакирдләр һәмин сөзләри дәрһал ашкар едә биләрләр. Лакин мүәллим шакирдләрин тәфәккүрүнү даһа конкретләшдирмәк үчүн ср сәсләри илә битән сөзләрдән јалныз ашағыдакы үч мә'нада ишләнән сөзләри сечмәји тәләб едир.

1. Ријази хәттин ады (кәср).

2. Бина ады (гәср).

3. Бәдии әсәрләрин бир нөвүнә верилән ад (нәср).

Белә әјләнчәли чалышмалары шакирдләрин өзләри дә һазырлаја биләр. Чүнки чалышманын бу тини бәсит характер дашыјыр. Мүәллим чалышмалыдыр ки, шакирдләр әмәли вәрдишләрә јијәләнсин, онларын мәнтиги тәфәккүрү һәртәрәфли инкишаф етмиш олсун. Она көрә дә шакирдләрин грамматик мәзбиликләри зәнкинләшдикчә, әјләнчәли грамматиканын

Scanned with MOBILE SCANNER

муну вә јарадычылыг характери дә мүәјјәнләшдирилир. Белә ки, әјләнчәли грамматик чалышманын мәгсәдини араштырыб тапмаг үчүн шакирдләр лазыми гајда-ганунлары хәјалән дүшүнүр, ону планлашдырыр вә ишә фәал мүнасибәт бәсләјирләр. Тутаг ки, синифдә исимләрин мә'нача нөвләри кечилиб. Мүәллим бу мәгсәдлә синифдә «Адын нәдир?» ојуну кечирир. Ојун бир нечә вариантда апарылыр. I вариант—«Омоним адлар» ојуну адланыр. Бунун үчүн тахтадан белә бир чәдвәл асылыр.

Үмуми исим Нүмунә: Марал	Хүсуси адлар (чүмләдә) Марал чалышган шакирдлир
1.	
2	
3.	
4.	

Нүмунәдән көрүндүјү кими, шакирдләр ејниформалы исми һәм үмуми, һәм дә хүсуси мә'нада дәјишир вә мә'наны нәзәрә чарпдырмаг үчүн чүмләдә ишләдирләр. Бу ојун аз вахт апарыр. 3 дәгигәдә ким чох сөз тапыб хүсусиләшдирсә, гәләбә газаныр.

II вариант «Сәс, ады дәјишир» адланыр. Мүәллимин рәһбәрлији илә шакирдләр елә адлар тапырлар ки, онун сонуна бир һәрф артырмагла киши ады гадын адына чеврилир.

Нүмунә: Адил — Адилә.

III вариант «Дүшүн, тап» адланыр. Мүәллим ушаглара белә бир сөһбәт данышыр: «Бир мәктәбли гыз памбыг јығырды. Онун јанына үч гыз да кәлди. Гызлар онунла саламлашдыгдан сонра адларыны дедиләр. Арзу, Ирадә, Фәридә.

— Бәс сәнин адын нәдир?

Мәктәбли гыз адыны белә деди:

— Мәним адым үч һечалыдыр. Һәрәнизин адындан биринчи һечаны алыб бирләшдирсәк адым дүзәләр. Дүшүнүн, тапын, мәним адым нәдир?

Чаваб: Арифә.

Чавабы тез вә дүзкүн тапан шакирд ојунун галиби сајылыр.

Сүжетли грамматик ојун. Бу ојунда грамматик гајда мүәјјән бир сүжетә малик олан әшја васитәсилә тәзаһүр етдирилир.

Мүәллим белә чалышманын ичрасы просесиндә һансы ардычыллыгы көзләмәк, нәји ајдынлашдырмаг вә конкрет тәләбләрин нәдән ибарәт олмасы барәдә шакирдләрә дәгиг көстәриш вермәлидир.

Мәсәлән, «Сеһрли агач» ојунуна диггәт едәк.

Мүәллим јазы тахтасындан агач шәкли асыр вә дејир:

—Ушаглар, шәкилдә көрдүјүнүз агачын һәр будагы ајры-ајры ханалардан ибарәтдир. Сиз фикирләшиб ханаларын сајына көрә мүрәккәб исимләр тапмалы вә һәрәсини бир ханаја јазмалысыныз. Һәмин мүрәккәб исимләр. тәхминән, ашағыдакы мә'налары билдирмәлидир.

1. Әтјејән гушлардан биринин ады. 2. Хөрәк ады. 3. Охујан гушлар. 4. Шәһәр ады. 5. Әсәр ады. 6. Тәркибиндә ага сөзү олан исим ады. 7. Дәниз ады.

Јахуд «Мө'чүзәли күл» ојунуна диггәт едәк. Бурада шакирдләр шәһәр вә чај адларыны билдирән исимләри мүәјјәнләшдирир, шәклә ујғун олараг сүжет ачылыр.

Мүәллим тахтадан күл шәклини асыр вә шакирдләрә дејир:

— Бу күлдә доггуз ләчәк вә һәр ләчәјин үстүндә бир нечә нөгтә көрүрсүнүз. Сиз нөгтәләрин сајына ујғун олараг һәр ләчәјә мүәјјән бир дөвләтин вә мәркәзи шәһәрләрдән биринин адыны јазмалысыныз ки, нәтичәдә **«олимпиада»** сөзү алынсын.

Чаваб: 1. Одесса. 2. Ленинград. 3. Истамбул. 4. Москва. 5. Парис. 6. Иран. 7. Америка. 8. Дашкәнд. 9. Алманија.

Ләчәкләрә мүвафиг чај—дәниз адлары јазын вә исимләрин баш һәрфини бирләшдириб охујун. Әкәр исимләр дүзкүн сечилмишсә, баш һәрфләри бирләшдирсәниз **«Радио»** сөзү алыначагдыр.

Чаваб: 1. Рион. 2. Араз. 3. Днепр. 4. Иртыш. 5. Об.

Грамматика үзрә апарылан белә әјләнчәли чалышмаларын ичрасында шакирдләрин мәнтиги тәфәккүрү әсас рол ојнајыр. Бу да шакирдләрин тәфәккүр формаларынын вә һисс үзвләринин фәалијјәтинә бөјүк тә'сир көстәрир.

Scanned with MOBILE SCANNER

IV СИНИФДӘ ФОНЕТИКАДАН ЈЕНИ БИЛИЈИН МҮСТӘГИЛ МӘНИМСӘДИЛМӘСИНӘ ДАИР

С. ВАҺИДОВ

Азәрбајчан ДЕТПИ-нин елми ишчиси

Јени програм IV синифдә морфолокија вә фонетиканын тәдрисинә башламаздан әввәл, гыса шәкилдә дә олса, синтаксисә даир мә'лумат верилмәсини тәләб едир. Бу, фонетика вә морфолокијанын синтактик зәмин үзәриндә мәнимсәдилмәсини тә'мин едир.

Шакирдләрә ибтидаи синифләрдә фонетика үзрә бүтүн мөвзулара аид бу вә ја дикәр шәкилдә мә'лумат верилир. Одур ки, мүәллим јухары синифләрдә фонетик материаллары тәдрис едәркән, шакирдләрин һәмин бәһсә даир еһтијат билијинә, башга сөзлә, онлара ибтидаи синифләрдә верилмиш мә'лумата истинад етмәлидир.

Мүшаһидәләр көстәрир ки, бә'зи мүәллимләр фонетикадан шакирдләрин ибтидаи синифләрдә таныш олдуглары мөвзуларын тәдрисинә башларкән—«Ушаглар, диггәтлә гулаг асын, бу күн тәзә дәрс кечирик»—дејә, онлара мүрачиәт едир вә мөвзуну узун-узады шәрһ едирләр. Онлар күман едирләр ки, бу гајда илә шакирдләрин диггәтини сәфәрбәр едир вә мөвзунун даһа јахшы мәнимсәдилмәсинә наил олурлар. Габагчыл тәчрүбә сүбут едир ки, һәр һансы бир мөвзуну кечәркән шакирдләрин мүстәгиллијини, фәаллығыны тә'мин едән тә'лим методларыны тәтбиг едиб шакирдләрин ибтидаи синифләрдә газандыглары биликләрә әсасландыгда һәмин материалын бу вә ја дикәр чәһәтләрини ушагларын өзүндән алмаг, башга сөзлә, онлара мөвзуну мүстәгил (мүәллимин рәһбәрлији алтында) мәнимсәтмәк мүмкүндүр. Дәрсин бу шәкилдә тәшкили чансыхычы олмур, әксинә, шакирдләрин Азәрбајчан дили фәннинә олан марагыны даһа да артырыр, онларын дәрсдә фикри фәаллығыны тә'мин едир.

Фонетикадан мүстәгил мәнимсәдилмәси мүмкүн олан мөвзулары әсасландыглары материаллара көрә, ики јерә ајырмаг олар:

1. Јалныз ибтидаи синифләрдә кечилмиш материаллара әсаслананлар.

2. Һәм ибтидаи, һәм дә јухары синифләрдә кечилмиш материаллара әсасланалар.

Мәсәлән, галын вә инчә саитләри мүстәгил мәнимсәтмәк үчүн јалныз шакирдләрин ибтидаи синифләрдә һәмин мөвзуја даир алдыглары биликләринә әсасланмаг лазым кәлир. Лакин сөзүн сәтирдән-сәтрә кечирилмәси гајдаларыны мүстәгил өјрәдән заман, әввәла, шакирдләрин бу гајдалара аид ибтидаи синифләрдә алдыглары мә'луматлара, икинчиси, јухары курсда онларын (шакирдләрин) «Һеча» мөвзусу илә бағлы биликләринә әсасланмаг лазымдыр. Демәли, бурадан белә нәтичәјә кәлмәк олар ки, IV синифдә фонетикадан өјрәдилән мөвзуларын һамысынын тәдриси үчүн ибтидаи синифләрдә бу вә ја дикәр дәрәчәдә зәмин јарадылмышдыр. Лакин биз елә зәмин јарадычы материаллары нәзәрдә тутуруг ки, она әсасланыб IV синифдә фонетик мөвзулары мүстәгил мәнимсәтмәк мүмкүн олсун.

Бу мәгаләдә, әсасән, фонетика илә әлагәдар бүтүн мөвзуларын дејил, јалныз бир нечә мөвзунун мүстәгил мәнимсәдилмәсинә даир методик мүлаһизәләр сөјләмәји гаршыја мәгсәд гојмушуг.

IV синифдә өјрәдиләчәк һәр бир фонетик мөвзунун һәчми ибтидаи синифдәкиндән фәргләнир. Белә ки, бу синифдә кечилән мөвзулар кениш шәкилдә өјрәдилир, јә'ни һәмин мөвзулара јени нәзәри мә'луматлар әлавә едилир. Мәсәлән, ибтидаи синифләрдә галын вә инчә саитләр тәдрис едиләркән шакирдләр өјрәнирләр ки, саитләр сәсләнмәсинә көрә ики чүр олур: галын саитләр (а, ы, о, у), инчә саитләр (ә, и, ө, ү, е). IV синифдә исә һәмин мөвзу өјрәдиләркән шакирдләр јухарыда көстәрилән чәһәтләрдән әлавә, галын вә инчә саитләр јарананда данышыг үзвләринин алдығы вәзијјәтлә дә таныш олурлар.

Бүтүн бу мә'луматлар «Саит сәсләрин нөвләри» мөвзусуну мүстәгил мәнимсәтмәјә әсас верир. Одур ки, мүәллим ашағыдакы чүмләләри тахтаја јазыр:

Scanned with MOBILE SCANNER

...тарла боју чапырды.

1. Балача Мурад аты тарла[illegible] күндүзләри кими кечәләр[illegible]
2. Шәһәримизин кечәләри дә күндүзләри кими [illegible] башланыр: Ушаглар,

Тапшырығын биринчи мәрһәләси [illegible] чүмләләрдәки саитләри чүмләләри охујун, биринчи вә икинчи чүмләләрдәки саитләри сечиб, ајры-ајрылыгда групилашдырын.

Шакирдләр тапшырығы ашағыдакы шәкилдә ичра едирләр.

I груп	II груп
а, ы, о, у	ә, и, ө, ү, е

Мүәллим тапшырығын икинчи мәрһәләсинә кечир:—һәр ики групдакы саитләри тәләффүз едиб, онлар арасындакы фәрги мүәјјәнләшдирмәјә чалышын.

Беләликлә, шакирдләр өјрәнирләр ки, биринчи груп саитләри тәләффүз едәркән, дил ағыз бошлуғунда архаја чәкилир, икинчи групда исә, әксинә, дил өнә бу заман сәс галын чыхыр; икинчи групда исә, әксинә, дил өнә узаныр, она көрә дә сәс инчә чыхыр. Бундан сонра мүәллим биринчи групдакы саитләрин галын, икинчи групдакыларын исә инчә саитләр олдуғуну гејд едиб шакирдләрин алдыглары нәтичәни тамамлајыр.

Додагланан вә додагланмајан саитләри дә бу гајда илә өјрәтмәк мүмкүндүр.

Бә'зи саитләрин узун тәләффүзүнү кечәркән шакирдләр ашағыдакылары өјрәнмәлидирләр: дилимиздә елә сөзләр вар ки, онларда бә'зи саитләр бир гәдәр узун тәләффүз олунур (бәзән сөзүндә һәр ики ә сәси ади гајдада, бә'зән сөзүндә исә әксинә, әввәлинчи ә сәси бир гәдәр узун тәләффүз едилир). Ә, е, ө саитләринин узун тәләффүз едилдијини билдирмәк үчүн јазыда саит һәрфдән сонра апостроф ишарәси гојулур вә с.

Шакирдләрин сөзләрлә практик танышлығы бә'зи саитләрин (а, ә, е, ө) тәләффүзүнү мүстәгил мәнимсәтмәјә имкан верир. Бу мәгсәдлә ашағыдакы ики груп сөз шакирдләрә тәгдим едилир:

I груп	II груп
Адил, Ариф,	Ајкун,
тә'тил, тә'сир,	тәлә, тәпә,
е'лан, е'тираз,	ениш, ешик,
мө'тәризә.	мөһкәм, мөвзу.

Мүәллим тапшырығын биринчи мәрһәләсинә [illegible] башлајыр: Охујун, һәр ики груп сөзләрин биринчи [illegible] сөзләр арасында нәзәрә чарпан фәрги мүәјјәнләшдирин.

Шакирдләр тәләффүз заманы белә нәтичәјә кәлирләр ки, солдакы сөзләрин биринчи һечасындакы саитләр [illegible] узун, сағдакы сөзләрин саитләри (биринчи һечадакы) [illegible] гајдада дејилир.

Тапшырығын икинчи мәрһәләси кәлир. Сөзләрә дигтәт един, узун тәләффүз едилән саитләрин һансындан сонра апостроф ишарәси ишләдилдијини тә'јин един.

Беләликлә, шакирдләр өјрәнирләр ки, узун тәләффүз едилән а, е, ө саитләриндән сонра апостроф ишарәси гојулур. Бу гајда илә бә'зән самитләрин тәләффүзүнү дә өјрәтмәк мүмкүндүр.

Ибтидаи синифләрдә гоша саит вә самитләр, онларын јазылышы һаггында мә'лумат верилләркән шакирдләр өјрәнирләр ки, икиһечалы сөзләр сәтирдән-сәтрә кечириләндә гоша сәсин бири әввәлки сәтирдә галыр, о бириси исә јени сәтрә кечирилир. IV синифдә шакирдләр бундан әлавә, Азәрбајчан дилиндә чохһечалы сөзләрин ортасында, тәкһечалы сөзләрин исә сонунда јазылан саит вә самити узатмаг, ајдын тәләффүз етмәк үчүн саит вә самитләрин гоша јазылдығыны, гоша саит вә самитләрин һәм ејни, һәм дә мүхтәлиф олдуғуну, нәһајәт, гоша саит вә самитли сөзләрин јазылышы илә тәләффүзү арасындакы фәрги, сөзүн икинчи вә үчүнчү һечасындакы саит, еләчә дә самити узатмаг вә ја даһа ајдын тәләффүз етмәк үчүн ејни чинсли гоша саит вә самитин һәр икисинин јазылдығыны (тәәччүб, мәәттәл, тәәссүф вә с.), тәләффүздә гоша г самитли сөзләрдә әввәлинчи г самитинин карлашдығыны (к') өјрәнирләр. Бу чәһәтләр сөзләрдә гоша саитләр вә самитләрин јазылышыны, онларын тәләффүзүнү мүстәгил мәнимсәтмәјә имкан верир.

Мүәллим «Гоша саитли сөзләрин јазылышы вә тәләффүзү» мөвзусунун изаһына башламаздан әввәл, мүсаһибә илә шакирдләрин саитләр һаггындакы мувафиг биликләрини ашкара чыхарыб ашағыдакы сөз групуну шакирдләрә тәгдим едир.

Саат, шаир, мәтбәә, сосиалист, пионер, саит, мааш, аилә, зәиф, даирә, чамаат.

Шакирдләрә белә бир тапшырыг верилир: — Сөзләрә диггәт един, онлардан ејни гоша саитли сөзләри биринчи, мухтә-

Scanned with MOBILE SCANNER

лиф гоша самитли сөзләри исә икинчи група дахил един вә һәр групдакы сөзләрдә ишләдилмиш гоша самитләри тутушдуруб нәтичә чыхарын.

I груп	II груп
саат, мәтбәә, мааш, чамаат	шаир, социалист, пионер, саит, аилә, зәиф, даирә.

Беләликлә, шакирдләр өјрәнирләр ки, сөзләрдә ишләдилән гоша самитләр ејни вә мүхтәлиф олур. Бундан сонра, мүәллим әввәлчә сөзләри (сат, мәтбә, маш, чамат, шајир, сосијалист, пијонер, ајилә, зәјиф, дајирә, сајит) магнитофонда сәсләндирир, шакирдләр сөзләрин тәләффүзүнү мүшаһидә едирләр. Икинчи дәфә магнитофон сөзләри тәләффүз едир, шакирдләрин бири исә онлары (саат, мәтбәә, мааш, шаир, социалист, пионер, чамаат, аилә, зәиф, даирә вә саит сөзләрини) тахтаја јазыр.

Бу әмәлијјатдан сонра, мүәллим шакирдләрә белә бир тапшырыг верир: — Магнитофонун тәләффүз етдији сөзләрлә тахтаја јазылмыш сөзләр арасындакы фәрги мүәјјәнләшдирин.

Бурадан шакирдләр нәтичә чыхарырлар ки, гоша саитли сөзләр һеч дә јазылдығы кими дејилмир.

Бу гајда илә шакирдләрә гоша самитли сөзләрин јазылышы илә тәләффүзү арасындакы фәрги дә өјрәтмәк мүмкүндүр.

Тәчрүбә көстәрир ки, шакирдләрә гоша самитли сөзләрин јазылышы вә тәләффүзүнү мүстәгил мәнимсәтмәк үчүн ашағыдакы шәкилдә иш апармаг јахшы нәтичә верир. Мүәллим әввәлчә онлара белә бир мәтн тәгдим едир.

1. Гонаг сирли адама охшајырды. 2. Ај өз сиррини инсанлара ачыр. 3. Тәһлилдә хәбәрин алтындан ики хәтт чәкмәк лазымдыр. 4. Дәфтәрдәки хәтләр јазыны асанлашдырыр. 5. Һәр бир шакирд мәктәбдә кечилән фәнләри билмәлидир. 6. «Азәрбајчан дили» фәнни бизә чох шеј өјрәдир.

Мүәллим шакирдләрә мурачиәт едир:—Мәтни охујун, ејни көклү сөзләри шәкилчиләри илә бирликдә сечиб дәфтәринизә јазын. Шакирдләр мәтндән **сирләр, сиррини, хәтт, хәтләр, фәнләри, фәнни** кими сөзләри сечирләр.

Тапшырығын икинчи мәрһәләси. Сечдијиниз сөзләрдән ејни чинсли гоша самитләри олан сөзләри биринчи, мүхтәлиф гоша самитләри олан сөзләри исә икинчи група дахил един.

I груп	II груп
сиррини	сирли
хәтт	хәтләр
фәнни	фәнләри

Үчүнчү мәрһәлә: — Һәр групдакы сөзләри көк вә шәкилчиләрә ајырыб јенидән дәфтәринизә јазын.

I груп	II груп
сирр-и-ни	сир-ли
хәтт	хәт-ләр
фәнн-и	фән-ләр-и

Бу әмәлијјатдан сонра мүәллим ашағыдакы шәкилдә мүсаһибә апарыр.

М.—Биринчи вә икинчи групдакы сөз көкләри арасында нә кими фәрг вардыр?

Ш.—Икинчи груп сөзләрин көкүндәки самитләрдән бири дүшмүшдүр.

М.— Доғрудур. Инди дә һәр ики групдакы сөз көкләринә әлавә олунан шәкилчиләрин биринчи сәсинин нөвүнү мүәјјәнләшдирин вә сөз көкүндәки ејни чинсли самитләрдән биринин нә заман дүшдүјүнү тә'јин един.

Беләликлә, шакирдләр өјрәнирләр ки, сону ејни чинсли гоша самитлә гуртаран тәкһечалы сөзләрә самитлә башлајан шәкилчи әлавә едилдикдә сөз көкүндәки самитин бири дүшүр.

Мүәллим «Гоша самитли сөзләрин јазылышы вә тәләффүзү» мөвзусуну тәдрис едәркән ашағыдакы әјани вәсаитдән истифадә едә биләр.

Сону чүт самитлә битән тәкһечалы сөзләрин јазылышы

1. Нә үчүн биринчи груп сөзләрин сонундакы самит дүшмәмишдир?

2. Нә үчүн икинчи груп сөзләрин сонундакы самит дүшмүшдүр?

Scanned with MOBILE SCANNER

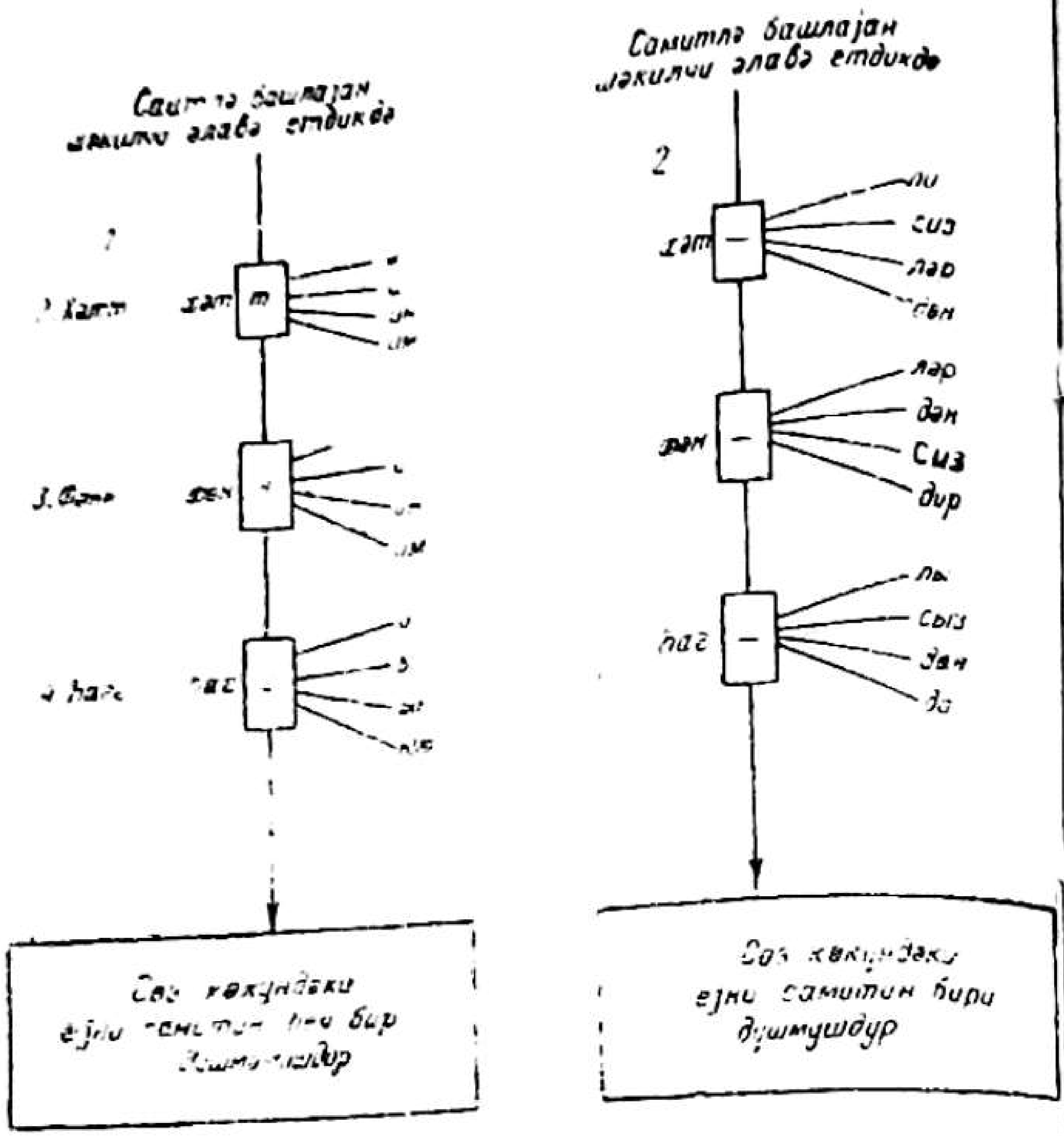

Шакирдләр һәлә I синифдә икән сәслә һәрфин фәргләндирилмәсинә даир мүәјјән вәрдишләр әлдә едирләр. II синифдә исә һәмин вәрдишләр даһа да мөһкәмләндирилир. Бу мә'луматлара әсасланыб IV синифдә «Данышыг сәсләринин јазыда ифадәси» мөвзусуну мүстәгил мәнимсәтмәк мүмкүндүр.

Мүәллим сәслә һәрф арасындакы фәрги шакирдләрә баша салмаг үчүн әввәлчә, дилимиздә ишләдилән данышыг сәсләрини (а, б, в вә с.) магнитофонда сәсләндирир, шакирдләр исә мүшаһидә апарырлар. Икинчи дәфә магнитофон һәр бир сәси тәләффүз етдикчә шакирдләр тәкрар едирләр.

М.—Сиз магнитофонун дедији сөзләри көрүрсүнүзмү?

Ш.—Хејр, көрмүрүк, ешидирик.

Бундан сонра сәсләр фасилә илә магнитофондан бурахылдыгча бир шакирд онлары тахтада јазыр.

М.—Бәс, инди нечә? Јазы тахтасында нәји көрүрсүнүз?

Ш.—Һәрфләри.

Бу әмәлијјатдан сонра мүәллим шакирдләрә сәслә һәрф арасындакы фәрги мүәјјәнләшдирмәји тапшырыр.

Беләликлә, шакирдләр өјрәнирләр ки, сәсләри биз тәләффүз едир вә ешидирик, һәрфләри исә јазыр вә көрүрүк.

Нәһајәт, мүәллим сөзләрин шифаһи нитглә (данышыгла), һәрфләрин исә јазылы нитглә баглы олдуғуну, һәрфләрин адларыны (а, бе, ве, ге вә с.) гејд едиб шакирдләри чалышмалар үзәриндә ишләдир.

IV синифдә «Сону г вә к самити илә битән чохһечалы сөзләрин јазылышы вә тәләффүзү» мөвзусуну мүстәгил мәнимсәдәркән шакирдләрин ашағы синифләрдә г самитинин ғ-јә, к самитинин ј-јә кечмәсинә даир әлдә етдикләри биликләринә әсасланмаг лазымдыр. Бүтүн бунлары нәзәрә алыб мүәллим дәрси ашағыдакы шәкилдә гура биләр:

Әввәлчә, сону г, сонра исә к самити илә битән сөзләри магнитофон дејир (һечаларла), шакирдләр тәкрар едирләр.

1. О-тах, а-рых, о-ху-мах, сы-ных, ој-на-мах, гар-мах.

2. Ү-рәј (х), бә'-зәј (х), өр-дәј (х), ә-лә-мәј (х), чә-мән-лиј (х).

Икинчидә, һәмин сөзләр тәкрарән магнитофондан бурахылыр, шакирдләрдән бири онлары тахтаја јазыр.

1. О-таг, а-рыг, о-ху-маг, сы-ныг, ој-на-маг, гар-маг.

2. Ү-рәк, бә-зәк, бил-мәк, өр-дәк, ә-лә-мәк, чә-мән-лик.

Бундан сонра мүәллим магнитофону јенидән ишә салыр вә шакирдләрә белә бир тапшырыг верир: Диктә олунан вә јазылан сөзләр арасындакы фәрги мүәјјәнләшдирин, сөзләрдәки һечаларын сајына диггәт един (сөзләр һечаларла диктә олунур).

Беләликлә, шакирдләр мүәјјән едирләр ки, сону х вә ј (х) самити илә гуртаран чохһечалы сөзләр үјғун олараг г вә к илә јазылыр.

Scanned with MOBILE SCANNER

Нәһајәт, мүәллим сону г вә к самити илә битән чохһечалы сөзләрә саитлә башланан шәкилчи әлавә етдикдә г самитинин ғ самитинә, к самитинин исә ј самитинә кечдијини изаһ едиб дәрси јекунлашдырыр.

Шакирдләр ибтидаи синифләрдә сөзүн сәтирдән-сәтрә кечирилмәсинә даир мүкәммәл мә'лумат алырлар. Онлар сөзләрин сәтирдән-сәтрә анчаг һечаларла кечирилдијини, бир һәрфдән ибарәт һечалары сәтрин сонунда сахламаг вә ја јени сәтрә кечирмәк мүмкүн олмадығыны өјрәнир вә бу гајдаја аид практик вәрдишләр газанырлар. Бундан әлавә, шакирдләр IV синифдә бә'зи сөзләрдә самитләрдән сонра апостроф гојулмасы, онларын һеча ајрылығы билдирмәсинә, гоша самитли сөзләр сәтирдән-сәтрә кечириләркән самитләрдән биринин сәтирдә сахланылыб, дикәринин о бири сәтрә кечирилмәсинә даир мә'лумат алырлар. Һечанын тәдрисиндә исә өјрәнирләр ки, һәр бир сөздә нечә саит варса, һәмин сөздә о гәдәр һеча вардыр.

Бә'зи сөзләр бир, бә'зиләри ики вә даһа артыг һечадан ибарәт олур. Она көрә дә белә сөзләр бир һечалы, ики һечалы вә чох һечалы сөзләр адланыр. Габагчыл тәчрүбә сүбут едир ки, бунлардан әлавә, шакирдләр һечанын тәдрисиндә ашағыдакылары өјрәндикдә сөзүн сәтирдән-сәтрә кечирилмәси гајдаларыны мүстәгил мәнимсәмәкдә чәтинлик чәкмирләр (бу барәдә мәчмуәнин 1970-чи ил, үчүнчү бурахылышында бәһс едилмишдир).

1. Ики саит арасында кәлән самит сонракы һеча илә бирләшир. Мәсәлән: **а-на, а-та-ла-ра** вә с.

2. Сөзүн ортасында кәлән гоша самитин биринчиси әввәлки, икинчиси исә сонракы һеча илә бирләшир. Мәсәлән, **ол-ма, ал-ты** вә с.

3. Сөзүн ортасында кәлән јанашы үч самитдән биринчиси әввәлки, үчүнчүсү сонракы һеча илә бирләшир. Икинчи самит исә сәрбәстдир, һәм әввәлки, һәм дә сонракы һеча илә ишләнә билир. Мәсәлән, **Ағ-ста-фа** вә ја **Ағс-та-фа.**

Бүтүн бу мә'луматлар сөзүн сәтирдән-сәтрә кечирилмәси гајдаларынын тәдрисини асанлашдырыр, мөвзуну мүстәгил өјрәтмәјә имкан верир.

БӘ'ЗИ СӨЗДҮЗӘЛДИЧИ ВӘ СӨЗДӘЈИШДИРИЧИ ОМОНИМ ШӘКИЛЧИЛӘРИН МҮГАЈИСӘЛИ ТӘДРИСИ

Бајрамәли АСЛАНОВ
Лерик рајону, Анзолу кәнд сәккизиллик мәктәбин дил-әдәбијјат мүәллими

Азәрбајчан дили фәнлинин тәдриси просесиндә шакирдләрин лүғәт еһтијатыны зәнкинләшдирмәк үчүн бир груп сөздүзәлдичи вә сөздәјишдиричи омоним шәкилчиләрин өјрәнилмәси дә мүһүмдүр. Морфолокија бәһсинин тәдрисиндә илк дәфә мүәллим сөз вә онун гурулушу һаггында шакирдләрә кениш мә'лумат верир. Сонра Азәрбајчан дилиндә шәкилчиләрин ики јерә ајрылдығы изаһ едилир. Шәкилчиләрин сөздүзәлдичи вә сөздәјишдиричи кими ики група ајрылмасынын әсас сәбәби онларын ајрылыгда мүхтәлиф хүсусијјәтләрә малик олмасыдыр.

Азәрбајчан дилиндә сөздүзәлдичи шәкилчиләр әсасән сөз јарадычылығына хидмәт едирләр. Сөздүзәлдичи шәкилчиләр форма вә мәзмунларына көрә бә'зи хүсусијјәтләрә маликдирләр. Онларын тәркибиндә һәм омоним, һәм синоним, һәм дә антоним шәкилчиләринә тәсадүф едилир. Бу шәкилчиләрин омоним груплары шәкил е'тибары илә охшар, лакин мәзмунча мүхтәлиф мә'налы вә мүхтәлиф формалы сөзләрдән јенә дә мүхтәлиф мә'налы сөзләр әмәлә кәтирирләр.

Азәрбајчан дили шәкилчиләринин икинчи гисмини тәшкил едән сөздәјишдиричи шәкилчиләр сөзләр арасында әлагә јаратмаг ишинә хидмәт едир. Сөзләр арасында сөздәјишдиричи шәкилчиләр васитәсилә јаранан әлагә нитгимизи низама салыр вә онун үнсијјәт васитәси олмасыны тә'мин етмиш олур. Бу шәкилчиләрин ичәрисиндә дә формача охшар (сәс тәркиби е'тибары илә), јә'ни омоним шәкилчиләр вардыр. Мәсәлән:

Scanned with MOBILE SCANNER

1. Еви сүпүрдүм. 2. Һәсәнин еви јахындадыр чүмләләриндә ев сөзүнә һәр ики һалда и шәкилчиси артырылмышдыр. Лакин биринчи чүмләдә бу шәкилчи исмин тә'сирлик һалыны билдирлији һалда, икинчи чүмләдә үчүнчү шәхсин тәкинә аид мәнсубијјәт шәкилчисини тәмсил едир.

Азәрбајчан дилиндә сөздүзәлдичи вә сөздәјишдиричи шәкилчиләрин омонимлији марағлы олмагла бәрабәр, бә'зән тәдрис просесиндә долашыглыға сәбәб олур. Бу шәкилчиләр мүхтәлиф нитг һиссәләринин јарадылмасында, сөз бирләшмәләри, чүмләләр арасында әлагәнин гајдаја салынмасында иштирак едирләр. Бу шәкилчиләр формача (фонетик тәркибчә) ејни олсалар да дилдә һәм сөздүзәлдичи, һәм дә сөздәјишдиричи шәкилчиләрин хүсусијјәтләрини өзләриндә сахлаја билирләр.

Азәрбајчан дилиндә сөздүзәлдичи вә сөздәјишдиричи омоним шәкилчиләрин мүхтәлиф групларына тәсадүф едилир. Мән һәмин шәкилчиләрдән үч групун тәдрис едилмәсиндән данышмаг истәјирәм.

1. **-ыр, -ир, -ур, -үр** групу. Бу груп шәкилчиләр ики сөздүзәлдичи вә бир сөздәјишдиричи мә'наја маликдир. -ыр, -ир, -ур, -үр шәкилчиләри өз мәншәји е'тибары илә гәдимдир. Сөздүзәлдичи олараг: а) фе'лләрдән ад әмәлә кәтирирләр (мәсәлән: **кәлмәк—кәлир, кәсмәк—кәсир**), б) фе'лләрдән фе'л әмәлә кәтирирләр (мәсәлән: **јатмаг—јатырмаг, учмаг—учурмаг, кечмәк—кечирмәк**). Сөздәјишдиричи олараг фе'лләрдә индики заман мә'насыны (мәсәлән, **јазыр, кәлир, дурур, көрүр**) әмәлә кәтирирләр.

-ыр, -ир, -ур, -үр сөздүзәлдичи вә сөздәјишдиричи шәкилчиләрин омонимлији V синифдә «Дүзәлтмә исимләр», «Шәхс, мәкан, әшја вә әламәт билдирән дүзәлтмә исимләр», «Дүзәлтмә фе'лләр», «Хәбәр шәклиндә фе'лин индики замана вә шәхсә көрә дәјишмәси» мөвзуларынын тәдриси заманы мүгајисәли сурәтдә шакирдләрә өјрәдилир. «Хәбәр шәклиндә фе'лин индики замана вә шәхсә көрә дәјишмәси» (§ 75) мөвзусуну кечәркән мүәллим -ыр, -ир, -ур, -үр шәкилчиләринин омонимлији һаггында шакирдләрә мә'лумат вермәлидир. Бундан сонра мүәллим ашағыдакы чүмләләри тахтада јазыр 1. Колхозумуз һәр ил һејвандарлыгдан хејли **кәлир** әлдә едир. 2. Адил һәмишә бүтүн шакирдләрдән тез мәктәбә **кәлир.** Мүәллим шакирдләрин диггәтини һәр ики чүмләдәки **кәлир.** сөзүнә чәлб едир вә изаһ едәрәк көстәрир ки, һәр ики сөздә **-ир** шәкилчисинин ишләнмәсинә бахмајараг, биринчи сөз фе'лдән дүзәлән исимдир, икинчи сөз исә үчүнчү шәхсә аид фе'лин индики заманыны ифадә едир. Јә'ни биринчи һалда **-ир** сөздүзәлдичи шәкилчи, икинчи һалда сөздәјишдиричи шәкилчи кими ишләнмишдир.

«Дүзәлтмә фе'лләр» вә ја «Хәбәр шәклиндә фе'лин индики замана вә шәхсә көрә дәјишмәси» мөвзусунун тәдриси заманы мүәллим һәмин шәкилчиләр васитәсилә фе'лләрдән әмәлә кәлән дүзәлтмә фе'лләрә вә индики заман фе'лләринә аид мисаллар чәкмәклә һәмин шәкилчиләрин омонимлијини изаһ едә биләр. Бунун үчүн ашағыдакы чүмләләрдә **-үр** шәкилчисинин тутдуғу мөвге, дашыдығы мә'на вә малик олдуғу хүсусијјәтләр изаһ едилир: 1. Ајаз тапшырығы **јолдашындан көчүрдү.** 2. Ферманын гојунлары јајлаға **көчүр.** Көстәрилән чүмләләрдән биринчисиндә -үр шәкилчисинин сөздүзәлдичи шәкилчи олдуғу, фе'лдән фе'л дүзәлтдији, икинчисиндә исә индики заман шәкилчиси вә сөздәјишдиричи олдуғу ајдынлашдырылыр. Беләликлә, **-ыр, -ир, -ур, -үр** шәкилчиләринин омонимлији мүгајисәли шәкилдә шакирдләрә өјрәдилдикдә јахшы нәтичә верир вә морфоложи тәһлил заманы шакирдләр чәтинлик чәкмирләр.

2. **-маз, -мәз** групу. Бу шәкилчиләр бир сөздүзәлдичи вә бир дә сөздәјишдиричи мә'наја маликдир. Сөздүзәлдичи олараг фе'лләрдән ад (мәсәлән, солмаг—Солмаз, **дөнмәк—Дөнмәз**, горхмаг—Горхмаз вә с.) дүзәлдирләр. Сөздәјишдиричи олараг инкар фе'лләрдә гејри-мүәјјән кәләчәк заман (мәсәлән, **кәлмәк—кәлмәз, охумаг—охумаз, алмаг—алмаз** вә с.) әмәлә кәтирирләр.

-маз, -мәз шәкилчиләринин омонимлијини мүгајисәли шәкилдә бир нечә мөвзунун тәдриси заманы шакирдләрә өјрәтмәк олар. «Дүзәлтмә фе'лләр» (§ 64) мөвзусу кечилдији заман мүәллим -маз, -мәз шәкилчиләри васитәсилә фе'лләрдән ад әмәлә кәлдијини шакирдләрә өјрәдир. «Хәбәр шәклиндә фе'лин кәләчәк замана вә шәхсә көрә дәјишмәси» (§ 76) мөвзусуну кечәркән мүәллим бу мәсәләјә даһа диггәтлә јанашыр вә мүгајисә үсулундан истифадә едир. Мүәллим -маз, -мәз шәкилчи групунун сөздәјишдиричи мә'нада гејри-гәти кәләчәк заман шәкилчиси кими ишләндијини гејд етдикдән сонра, сөздүзәлдичи мә'нада да ишләндијини, омоним олдуғуну ајдынлашдырмаг үчүн ашағыдакы чүмләләри тахтада јазыр: 1. Солмаз бешинчи синифдә охујур. 2. Гәнирәнин Арифәјә бағышладығы күлләр һәлә **солмаз.** Сонра шакирдләрдән һәр ики чүмләдә ишләнән **-маз** шәкилчисинин хүсусијјәтләрини сорушмаг

Scanned with MOBILE SCANNER

лазымдыр. Шакирдләр әввәлчәдән өјрәндикләринә әсасланараг биринчи чүмләдә ишләнән **-маз**, шәкилчисинин сөздүзәлдичи олдуғуну, ад әмәлә кәтирдијини, икинчи чүмләдә исә сөздәјишдиричи шәкилчи кими ишләндијини билдирирләр. Мүәллим шакирдләрә өјрәтмәлидир ки, сөздүзәлдичи вә сөздәјишдиричи шәкилчиләр бир-бири илә омоним олсалар да онларын әмәлә кәтирдији сөзләр һәмишә бир-бири илә омоним олмур.

3. **-ма, -мә групу.** Бу груп шәкилчиләр бир сөздүзәлдичи вә бир сөздәјишдиричи мә'на билдирир. Сөздүзәлдичи мә'нада фе'лләрдән ад (мәсәлән, чәкмәк-чәкмә, сүзмәк-сүзмә, гырмаг-гырма) дүзәлдирләр. Сөздәјишдиричи олараг тәсдиг фе'лләрдән инкар мә'насыны (мәсәлән, кәлмәк- кәлмәмәк, јазмаг-јазмамаг, билмәк-билмәмәк) әмәлә кәтирилир.

-ма, -мә шәкилчи групу V синифдә ики мөвзунун тәдриси заманы шакирдләрә өјрәдилир. Бу шәкилчиләр сөздүзәлдичи олараг фе'лләрдән әшја мә'налы исимләр әмәлә кәтирирләр. Буна көрә дә «Шәхс, мәкан, әшја вә әламәт билдирән дүзәлтмә исимләр» мөвзусу кечиләркән -ма, -мә шәкилчиләринин хүсусијјәтләри һаггында шакирдләрә әтрафлы мә'лумат верилир.

«Тәсдиг вә инкар фе'лләр» (§ 71) мөвзусу тәдрис едиләркән мүәллим -ма, -мә шәкилчиләри һаггында данышыр вә ашағыдакы чүмләләри тахтаја јазыр. 1. Ипи бәрк чәкмә. 2. Һәсән чәкмә тикир. Мүәллим бу чүмләләрдә ишләнән **чәкмә** сөзүндә вурғунун әһәмијјәтиндән бәһс едир вә көстәрир ки, **-ма, -мә** шәкилчисинин иштирак етдији бүтүн сөзләрдә вурғу һәмин шәкилчидән әввәл ишләнән һечанын үзәринә дүшүрсә инкар фе'ли, шәкилчинин өзүнүн үзәринә дүшүрсә исим әмәлә кәлир. Сонра мүәллим шакирдләри дәрсликдә верилмиш 335 нөмрәли тапшырыг үзәриндә чалышдырмалыдыр. Беләликлә, шакирдләр -ма, -мә сөздүзәлдичи вә сөздәјишдиричи омоним шәкилчи групуну да дәриндән мәнимсәмиш олурлар. Сөздүзәлдичи вә сөздәјишдиричи омоним шәкилчиләрин мүгајисәли тәдриси чох әһәмијјәтлидир. Бунун васитәсилә шакирдләр сөзләрин јаранма вә дәјишмә просесини мүгајисәли шәкилдә дәрк етмиш олурлар.

ГРАММАТИКАНЫН ТӘДРИСИНДӘ МҮГАЈИСӘДӘН ИСТИФАДӘ

Мәммәд ҺӘСӘНОВ
педагожи елмләр намизәди, досент,
Ј. ӘФӘНДИЈЕВ
педагожи елмләр намизәди, досент,

Грамматиканын тәдриси просесиндә кениш истифадә олунан тә'лим пријомларындан бири дә мүгајисәдир. Мүгајисә пријому ән чох охшар грамматик категоријаларын тәдрисиндә тәтбиг едилир вә јахшы нәтичә верир. Бу пријомун әһәмијјәтиндән данышаркән көркәмли педагог К. Д. Ушински јазыр ки, мүгајисә һәр чүр анламанын, һәр бир тәфәккүрүн әсасыдыр. Дүнјада биз һәр шеји мүгајисә васитәсилә билирик*.

К. Д. Ушински һаглы олараг гејд едир ки, мүгајисәнин бүтүн инсан анлајышлары просесиндә мүһүм мөвге тутмасы дидактикада онун әсас үсул олдуғуну көстәрир. Биз ушаглара бу вә ја дикәр дил һадисәсини анлатмаг истәјириксә, онун өзүнү охшар шејләрлә мүгајисә етмәлијик. Јалныз бу јолла биз өјрәнилән дил материалынын әсас хүсусијјәтләрини ајдынлашдыра биләрик.

Совет педагокикасы артыг сүбут етмишдир ки, мүгајисә пријомундан истифадә етдикдә тә'лимин кејфијјәти хејли јүксәлир. Бу пријомун тәтбиги нәтичәсиндә шакирдләр өјрәндикләри дил фактлары, онларын әламәтләри һаггында конкрет мә'лумат алырлар. Бу пријом шакирдләрин тәфәккүрүнү фәаллашдырмаға имкан јарадыр, онларын шүурлулуғуну јүксәлдир. Белә ки, шакирдләр өјрәндикләри тә'лим материалларыны мүгајисә јолу илә мүстәгил олараг үмумиләшдирир вә мүвафиг нәтичәјә кәлирләр. Мүгајисә пријому шакирдләри мүс-

* К. Д. Ушински. Сечилмиш педагожи әсәрләри, Азәрнәшр, Бакы, 1953, сәһ. 149.

Scanned with MOBILE SCANNER

тәгил сурәтдә дүшүнмәјә, мүһакимә јүрүтмәјә, чисим вә һадисәләр арасындакы мүһүм әлагә вә мүнасибәтләри дәрк етмәјә алышдырыр*.

Мүгајисә кечмиш биликләрлә јени биликләр арасында әлагә јаратмаг вә беләликлә, өјрәнилән тә'лим материалыны мүкәммәл мәнимсәтмәк бахымындан да мүһүм әһәмијјәтә маликдир. К. Д. Ушинскинин сөзләри илә десәк, әкәр мүәллим јени өјрәдилән факт вә һадисәләрлә ушагларын әввәлчәдән билдикләри факт вә һадисәләр арасында мүгајисәләр апарыб онлардакы охшар вә фәргли чәһәтләри шакирдләрә тапдырмаға наил оларса, бу һәм јени, һәм дә көһнә биликләрин даһа ајдын баша дүшүлмәсинә сәбәб олар.

«Шакирд материалы мүгајисә јолу илә јадда сахлајырса, ону (материалы) даһа тез вә даһа там гаврајыр».

Мүгајисә пријомунун әсасыны интерференсија гануну тәшкил едир. Демәли, мүәллим бу тә'лим пријомундан сәмәрәли истифадә етмәк үчүн интерференсија ганунуну мүкәммәл билмәлидир. Әкс тәгдирдә дил фактларынын охшар вә фәргли чәһәтләрини дүзкүн мүәјјәнләшдирмәк олмаз. Биз һәр һансы јени мә'лумата динләдикдә илк газандығымыз билик вә вәрдишләрә мүрачиәт едирик, өзү дә бунлары биздән асылы олмајараг хатырлајырыг. Бу психоложи, һәм дә тәбии һалдыр. Мәсәлән, исим дүзәлдән шәкилчиләрин тәдриси заманы -ма, -мә исим әмәлә кәтирән шәкилчи кими өјрәдилир. «Фе'л» бәһси кечиләндә исә -ма, -мә тәсдиг фе'лләрдән инкар фе'лләр дүзәлдән шәкилчи кими изаһ едилир вә бурада шакирд истәр-истәмәз әввәлки биликләрини хатырлајыр.

Мүгајисә үчүн ашағыдакылар әсас тутулмалыдыр:

1) Мүгајисә едилән дил һадисәләри арасында һәгиги реал әлагә олмалыдыр.

2) Мүгајисә едилән дил һадисәләри үчүн мүһүм әламәтләр әсас көтүрүлмәлидир.

Тә'лим просесиндә мүгајисәдән, әсасән, үч формада истифадә едилир: а) мүгајисә олунан објектләр арасында охшарлығы тапмаг; б) мүгајисә олунан објектләр арасында фәрги тапмаг; в) мүгајисә олунан објектләр арасында һәм охшарлығы, һәм дә фәрги тапмаг.

---

* Н. Казымов. «Мүгајисә пријомундан истифадә едилмәси», Азәртәдриснәшр, Бакы, 1964, сәһ. 3.

Мәктәбдә өјрәнилән дикәр тә'лим фәнләриндән фәргли олараг, Азәрбајчан дили грамматикасынын тәдриси просесиндә мүгајисәјә даһа чох еһтијач вардыр. Белә ки, грамматик мөвзуларын әксәријјәти мүгајисә үчүн зәнкин материал верир. Тәчрүбә көстәрир ки, мүгајисә әшјанын адыны билдирән сөзләри онун әламәт, мигдар вә сырасыны билдирән сөзләрдән дәгиг шәкилдә фәргләндирмәкдә, һабелә әшја, әламәт, мигдар вә сыра мәфһумларына дахил олан бир сыра мәсәләләри ајырмагда; бә'зи дил фактларынын охшарлығындан ирәли кәлән чәтинликләрин гаршысыны алмагда мүһүм рола маликдир.

Мүгајисә әшјанын әламәтләрини, бу әламәтләрин ифадә етдији дәрәчәләри тә'јин етмәкдә, омоним мә'наја малик олан сифәт дүзәлдән шәкилчиләри мүкәммәл мәнимсәтмәкдә мүһүм рол ојнајыр. Мәһз буна көрә дә сифәт бәһсинин тәдрисиндә мүгајисә пријому кениш јер тутмалыдыр. Апарылан експериментләр бу фикри сөјләмәјә тамамилә әсас верир.

Исим вә сифәтлә јанашы, морфолокијадан кечилән дикәр мөвзуларын тәдриси просесиндә дә охшар мәсәләләр, әсасән мүгајисә јолу илә изаһ едилиб өјрәдилир. Мәсәлән, сај бәһси тәдрис едиләркән сајла исмин, сифәтин охшар (һәр үчүнүн әсас нитг һиссәси олмасы; әшја илә бағлылығы) вә фәргли (биринин әшјанын адыны билдириб, ким? нә? вә һара? суалларына, дикәринин әшјанын әламәтини билдириб, нечә?, нә чүр? вә һансы? суалларына, о биринин исә әшјанын мигдар вә сырасыны билдириб, нечә?, нечәнчи? вә јаһансы?, нә гәдәр? суалларына чаваб олмасы; исимләрин үмуми вә хүсуси, тәк вә чәм олмасы, мәнсубијјәт вә һал шәкилчиләри гәбул етмәси, сифәтләрин дәрәчә шәкилчиләри гәбул етмәси вә с.) хүсусијјәтләрини; фе'л бәһси кечиләркән фе'лин мә'на нөвләрини (гајыдыш вә мәчһул фе'лләри), фе'лин шәрт формасы илә фе'л формаларынын шәртини, фе'ли сифәтләрин сифәт вә фе'лләрдән, еләчә дә фе'ли бағламалардан фәргини; ки әдаты илә ки бағлајычысы вә ки шәкилчисинин фәргини ајдынлашдырмагда мүгајисә пријомундан истифадә етмәк чох фајдалы вә зәруридир.

Мүгајисә пријомундан синтаксис вә дурғу ишарәләринин тәдриси просесиндә дә мүвәффәгијјәтлә истифадә етмәк олар вә јахшы нәтичә әлдә едиләр. Мәсәлән, фе'ли сифәт, фе'ли бағлама вә мәсдәр тәркибләринин охшар вә фәргли чәһәтләрини шакирдләрә изаһ етмәк мәгсәди илә мүгајисә пријомундан истифадә етмәк чох әлверишлидир.

Scanned with MOBILE SCANNER

Гејд етмәк лазымдыр ки, бу мүгајисә јалныз тәркибләрин тәдриси илә мәһдудлашдырылмамалы, чүмлә үзвләри (икинчи дәрәчәли үзвләр) вә мүрәккәб чүмләләрлә (табели мүрәккәб чүмләләрлә) предикатив бирләшмәләр арасында да апарылмалыдыр. Белә олдугда фе'ли сифәт, фе'ли баглама вә мәсдәр тәркибләринин чүмләнин мүрәккәб үзвү вәзифәсиндә ишләндијин даһа ајдын дәрк едиләр; шакирдләрин, һәтта бә'зи мүәллимләрин предикатив бирләшмәләри, јанлыш оларaг, һиссәләринә парчалајыб тәһлил етмәси, табели мүрәккәб чүмләнин будаг чүмләси адландырмасы кими мәнфи һал арадан галхар.

Садә чүмләнин тәдриси просесиндә бир сыра дикәр дил фактларынын, мәсәлән, мүбтәда илә гејри-мүәјјән васитәсиз тамамлығын, мүбтәда илә хитабын, тамамлыгла зәрфлијин дәгиг фәргләндирилмәсиндә мүгајисә пријомундан истифадә етмәк дә јахшы нәтичә верир. Белә ки, бу мүгајисә нәтичәсиндә форма вә суалча ејни олан мүбтәда илә гејри-мүәјјән васитәсиз тамамлығын, мүбтәда илә хитабын, хүсусән шәхс адларынын, еләчә дә бә'зи тамамлыгларла зәрфликләрин изаһында ортаја чыхан чәтинликләрин гаршысы алыныр вә шакирдләр һәмин дил һадисәләрини дәгиг мүәјјән етмәк үчүн бир сыра фәргләндиричи гајдалары мәнимсәјирләр.

Мүрәккәб чүмләнин бир сыра мәсәләләрини мүгајисәли шәкилдә өјрәтмәк дә јахшы нәтичә верир. Мәсәлән, шакирдләр табесиз мүрәккәб чүмләләрлә табели мүрәккәб чүмләләри, әсасән, формал охшарлығына көрә гарышдырыр, онлары бир-бириндән фәргләндирмәкдә чәтинлик чәкирләр. Буну нәзәрә алан габагчыл мүәллимләр һәмин чүмлә нөвләрини әлагәли, мүгајисәли шәкилдә өјрәдир вә јахшы көстәричиләр әлдә едирләр. Бу мәгсәдлә мүәллим табели мүрәккәб чүмләнин тәдрисинә башларкән әввәлчә табесиз мүрәккәб чүмләјә аид кечиләнләри гыса шәкилдә тәкрар етдириб јада салыр. Сонра табесиз мүрәккәб чүмләнин тә'рифини шакирдләрдән сорушур вә ону (тә'рифи) тахтада јаздырыр:

Бир-биринә табе олмајан бәрабәрһүгуглу чүмләләрин бирләшмәсиндән әмәлә кәлән мүрәккәб чүмләјә табесиз мүрәккәб чүмлә дејилир.

Сонра мүәллим өзү табели мүрәккәб чүмләнин тә'рифини сөјләјир вә ону (тә'рифи) јазы тахтасында, табесиз мүрәккәб чүмләнин тә'рифинин алтында јаздырыр:

Мүстәгил чүмлә илә гејри-мүстәгил чүмләнин бирләшмәсиндән әмәлә кәлән мүрәккәб чүмләјә табели мүрәккәб чүмлә дејилир.

Шакирдләрин диггәти јазы тахтасындакы һәр ики тә'рифә чәлб едилир. Мүәллим әввәлчә диггәти тә'рифләрдәки умуми (охшар) чәһәтләр үзәринә јөнәлдәрәк изаһ едир ки, һәм табесиз, һәм дә табели мүрәккәб чүмлә мүрәккәб чүмләнин нөвләридир. Сонра тә'рифләрдәки фәргләндиричи (хүсуси) чәһәтләр ајдынлашдырылыр. Бу мәгсәдлә һәр ики тә'рифдәки биринчи һиссәләр јазы тахтасында алт-алта јаздырылыр:

Бир-биринә табе олмајан бәрабәрһүгуглу чүмләләрин бирләшмәсиндән әмәлә кәлән.

Мүстәгил чүмлә илә гејри-мүстәгил чүмләнин бирләшмәсиндән әмәлә кәлән.

Бу гаршылашдырмадан шакирдләр мүәллимин көмәји илә, тәхминән, белә бир нәтичә чыхарырлар: табесиз мүрәккәб чүмләни әмәлә кәтирән чүмләләрдән бири о биринә табе олмур. Демәли, табесиз мүрәккәб чүмләни әмәлә кәтирән чүмләләрин һәр бири мүстәгил мүбтәда вә хәбәрә маликдир, онлар ајры-ајрылыгда мүхтәлиф фикирләр ифадә едир. Лакин һәмин чүмләләр мүрәккәб чүмләнин тәркибинә дахил олдугдан сонра бирликдә бир мүрәккәб фикир билдирир вә бир-бири илә үзви сурәтдә бағланыр. Мәсәлән, **Зәнк вурулур, шакирдләр јерләриндә отурур, мүәллим синфә дахил олур, дәрс башланыр** мүрәккәб чүмләсинин тәркибиндә дөрд садә чүмлә (Зәнк вурулур. Шакирдләр јерләриндә отурур. Мүәллим синфә дахил олур. Дәрс башланыр) вардыр. Бу садә чүмләләрин һәр бириндә мүхтәлиф фикирләр ифадә едилир. Ајры-ајры чүмләләр шәклиндә верилән бу фикирләр һәм мә'на, һәм форма, һәм дә интонасијача тамамландыгдан сонра јени бир мүрәккәб фикир билдирир вә табесиз мүрәккәб чүмлә шәклиндә ифадә олунур.

Бундан фәргли олараг, табели мүрәккәб чүмлә әмәлә кәтирән чүмләләрин јалныз бири мүстәгил олур, дикәри (вә ја дикәрләри) ондан асылы вәзијјәтә дүшүр. Буна көрә дә табели мүрәккәб чүмләдәки мүстәгил чүмләјә баш, баш чүмләдән асылы олуб ону изаһ едән гејри-мүстәгил чүмләјә исә будаг чүмлә дејилир.

Јахуд, тамамлыг будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмләләри мүбтәда будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмләләрдән фәргләндирмәкдә олдугу кими, хәбәр, тә'јин вә зәрфлик будаг

Scanned with MOBILE SCANNER

чүмләли табели мүрәккәб чүмләләри дә дүзкүн изаһ етмәкдә мүгајисә пријомундан истифадә етмәк чох әлверишлидир. Габагчыл мүәллимләрдән Ә. Абдуллајев (Агдаш рајону, Ширкә кәнд сәккизиллик мәктәби), Һ. Оручов (Жданов рајону, Шаһсевән орта мәктәби), Һ. Һәсәнзадә (Бакы, Октјабр рајону, 31 №-ли мәктәб), М. Ширәлијева (Бакы, Октјабр рајону, 176 №-ли мәктәб) вә башгалары зәрфлик будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмләләри кечәркән ону (тәрзи-һәрәкәт зәрфлик будаг чүмләсини) хәбәр вә тә'јин будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмләләрлә әлагәләндирәрәк изаһ едирләр ки, һәр үч табели мүрәккәб чүмләнин тәркибиндә **елә** сөзү ишләнир. Лакин буна бахмајараг, һәмин табели мүрәккәб чүмләләр бир-бириндән әсаслы шәкилдә фәргләнир.

Бу фәрг ашағыдакы чүмләләр үзәриндә изаһ едилир:

1) **Елә күнләр олур ки, биз бир-биримизи көрә билмирик** (Ә. Вәлијев).

2) **Исламын фикри еләдир ки, тә'сирли мәктуб јазыб Әсәди Вәтәнә гајтарсын** (Ә. Вәлијев).

3) **Тәркүл елә дарыхырды ки, данышмаға сөз тапмырды** (Ә. Вәлијев).

Адларыны чәкдијимиз мүәллимләр бу чүмләләрин тәһлили јолу илә шакирдләри баша салырлар ки, биринчи чүмлә тә'јин будаг чүмләли, икинчи чүмлә хәбәр будаг чүмләли, үчүнчү чүмлә исә зәрфлик будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмләдир. Һәмин үч чүмләнин тәркибиндә **елә** сөзү ишләнмишдир. Лакин бу чүмләләрдә мүхтәлиф мә'налар ифадә едилмишдир, belә ки, биринчи чүмләдә **елә** сөзү баш чүмләнин исимлә (күнләр) ифадә едилән үзвүнүн әввәлиндә кәлиб ону тә'јин етмиш, икинчи чүмләдә **елә** сөзү **дир** хәбәр шәкилчиси гәбул едиб баш чүмләнин хәбәрини әвәз етмиш, үчүнчү чүмләдә исә **елә** сөзү баш чүмләнин фе'ли хәбәринин әввәлиндә кәлмиш вә һәрәкәтин тәрзини билдирмәјә хидмәт етмишдир. Беләликлә, һәмин будаг чүмләләр мә'наларына көрә бир-бириндән фәргләндирилмишдир.

Мүгајисә дурғу ишарәләринин өјрәдилмәсиндә дә мүһүм әһәмијјәтә маликдир. Мәсәлән, **о** вә **бу** әвәзликләри илә ифадә олунан мүбтәдалардан сонра веркүлүн ишләдилмәси гајдасы изаһ едиләркән мүәллим јазы тахтасында елә чүмләләр јазыр ки, орада ишләдилән **о** вә **бу** әвәзликләриндән сонра һәм веркүл ишарәси тәләб едилсин, һәм дә едилмәсин. Мәсәлән, тутаг ки, белә чүмләләр верилмишдир: **О, мәктәбдә охујур. О мәктәбдә шакирдләрин әл ишләриндән ибарәт көзәл сәрки ачылмышдыр.**

Шакирдләр гаршы-гаршыја јазылмыш бу чүмләләри мүгајисә едир вә мүәјјәнләшдирирләр ки, биринчи чүмләдә **о** әвәзлији **ким?** суалына чаваб олуб мүбтәда ролунда, икинчи чүмләдә исә ејни әвәзлик **һансы?** суалына чаваб вериб тә'јин ролунда ишләнмишдир. Бу әвәзликләр бир-бириндән мә'на чәһәтдән фәргләндији кими, тәләффүз чәһәтдән дә фәргләнир; шәхс вә ја әшја билдирән сөзү көстәрмәк үчүн ишләдилән **о** вә **бу** әвәзликләриндә фасилә едилир, сәс тону бир гәдәр јүксәлир, ишарә мәгсәдилә ишләдилән һәмин әвәзликләрдән (**о** вә **будан**) сонра исә фасилә едилмир.

Јахуд, фе'ли бағламаларла ифадә олунан һәмчинс (јарым мүстәгил) хәбәрләрдән сонра веркүл ишарәси ишләдилмәси гајдасынын өјрәдилмәсиндә мүгајисә пријому мүһүм рол ојнајыр. Белә ки, шакирдләр мүвафиг мисаллары мүгајисә етмәк јолу илә ајдын баша дүшүрләр ки, һәрәкәти замана көрә тамамлајан фе'ли бағламаларла ифадә олунан чүмлә үзвүндән фәргли оларағ, һәрәкәти тәрзә көрә тамамлајан фе'ли бағламаларла, даһа доғрусу, **-ыб, (-иб, -уб, -үб)** вә **-араг (-әрәк)** фе'ли бағламалары илә ифадә олунан чүмлә үзвләриндән сонра бә'зән веркүл гојулур, бә'зән исә гојулмур; һәрәкәти тәрзә көрә тамамлајан фе'ли бағлама чүмләдә һәмчинс (јарым мүстәгил) хәбәр јериндә ишләнирсә, о заман һәмин фе'ли бағламадан сонра, мә'лум дурғу ишарәси гајдасына әсасән, веркүл гојмаг лазымдыр. Әксинә, ејни фе'ли бағлама вә ја фе'ли бағлама бирләшмәси чүмләдә тәрзи-һәрәкәт, сәбәб вә мәгсәд зәрфлији кими чыхыш едирсә, о заман һәмин фе'ли бағлама илә ифадә олунан чүмлә үзвүндән сонра веркүл гојулмур.

Буну ашағыдакы чүмләләрдә фе'ли бағламаларла ифадә олунан чүмлә үзвләринин мүгајисә етмәклә даһа ајдын баша дүшмәк олар:

1) Нүмајәндәләр јерләриндән галхыб, јаваш-јаваш салона дахил олдулар.

2) Онлар мә'рузәчинин хитабәт күрсүсүнә галхдығыны көрүб дәрһал әл чалдылар.

Scanned with MOBILE SCANNER

II. ОРТА МӘКТӘБДӘ ӘДӘБИЈЈАТ ТӘДРИСИ

ӘДӘБИЈЈАТ ДӘРСЛӘРИНДӘ ПРОБЛЕМЛИ ТӘ'ЛИМ

Н. Г. НЕ'МӘТОВ
Гусар шәһәриндәки 3 нөмрәли орта мәктәбин мүәллими

Әдәбијјатдан јени програм өз принсипиал әсаслары илә шакирдләрин идрак, хүсусән тәфәккүр фәалијјәтини һәртәрәфли гүввәтләндирмәји тәләб едир.

Бу програм һәм мүәллимдән өз үзәриндә чох ишләмәји, һәм дә габагчыл тәчрүбәни изләмәји, мүтәрәгги вә сәмәрәли јоллар ахтармағы тәләб едир.

Јени програмын тәтбиги тәдрис үсулларынын да дәјишдирилмәсини тәләб едир. Биз буна шаһидик ки, мәшғәләни һәмишә сорғудан башладыгда тәк-тәк шакирд дәрси данышыр. Галан шакирдләр исә пассив отуруб ону изләјирләр. Петроградын Выборг рајонунда ишләјәндә Н. К. Крупскаја илә бир шакирдин мүсаһибәси бунун үчүн олдугча характерикдир. Шакирд Крупскаја суал верир:

— Сиз бизә нечә мүәллим вермисиниз?

Крупскаја дејәндә ки, «Мәнә демишләр о, јахшы мүәллимдир», шакирд дејир:

— Һеч белә дә дәрс олар? О, әввәл бир нәфәри тахтаја чағырыр, онунла мәшғул олур, сонра да башгасы илә.

Она көрә Крупскаја јазыр: «Дәрси елә апармаг лазымдыр ки, бүтүн вахт әрзиндә бүтүн синиф ишдә иштирак етсин» (Н. К. Крупскаја, «Вопросы обученија без отрыва от производства», М. 1960, сәһ. 100).

Доғрудан да, бөјүк педагог олан Н. К. Крупскаја елә бил ки, мүасир дәрси вә онун тәләбләрини габагчадан көрүрдү.

Орта мәктәбдә әдәби-бәдии әсәрләрин идеја-сијаси вә бәдии тәһлили мүасир методиканын мүһүм проблемләриндән биридир. Мүасир методика тәләб едир ки, шакирдләр бәдии әсәрләри һәртәрәфли дәрк етсин, онун идеја вә естетик маһијјәтини дујсун. Бах, һәр бир әдәбијјат дәрсинин гаршысында дуран башлыча вәзифәләрдән бири дә будур.

Мүасир дәрсин әсас тәләбләриндән бири дә проблем ситуасијасынын јарадылмасы мәсәләсидир. Бу чох мүһүм дидактик пријомдур. Бундан истифадә етдикдә шакирдләрин кәркин тәфәккүр фәалијјәти үчүн әлверишли шәраит јараныр. Дәрсдә проблем ситуасијасы јаратмағын маһијјәти ондан ибарәтдир ки, јени дәрсин мөвзусу синфин гаршысында шаблон гајдада дејил, елә кириш мүсаһибәси илә гојулур ки, шакирд ахтарыш тәләб едән јени вәзифә илә гаршылашыр вә ирәли сүрүлмүш тәдрис проблеминин һәллинин вачиб олдуғуну дәрк едир. О дәрк едир ки, бунсуз сонракы биликләри мөһкәм мәнимсәмәк олмаз. Азәрбајчан ССР маариф назири академик М. Меһдизадә «Дәрсә верилән мүасир тәләбләр» һагында мүәллимләрин республика елми-практик конфрансындакы мә'рузәсиндә демишдир: «...Ән мүһүмү будур ки, јени материалын өјрәнилмәсиндән әввәл синифдә јарадылан ахтарышлы проблем ситуасијасы шакирдләрин фәаллығыны артырыр, дәрсин еффектлилијинин јүксәлмәсинә сәбәб олур».

Мән бу пријомдан истифадә едәрәк VIII, IX вә X синифләрин һәр бириндә бир саатлыг дәрси нечә тәдрис етдијимдән данышачағам. VIII синифдә М. Фүзулинин «Лејли вә Мәчнун» поемасыны кечәркән шакирдләрин дүшүнмә габилијјәтләрини, бәдии тәфәккүрләрини инкишаф етдирмәк мәгсәдилә синфә проблем маһијјәтли белә бир суал верирәм:

1. «Лејли вә Мәчнун» мөвзусуну бәдии әдәбијјатда илк дәфә ким јазмышдыр?

— «Лејли вә Мәчнун» поемасынын сүжет мотивләриндән бә'зиләри, һәлә чох гәдим заманлардан әрәб шифаһи әдәбијјатында мөвчуд иди. Лакин Низамијә гәдәр бу рәвајәтләри бир јерә топлајыб онларын әсасында тамамланмыш бир әсәр јазан олмамышдыр. Шәрг халгларынын әдәбијјатында бу гәдәр кениш јајылан вә 50-јә гәдәр варианты бизә мә'лум олан «Лејли вә Мәчнун» әфсанәсини бир поема олараг илк дәфә јазан Низами Кәнчәви олмушдур.

Низамидән сонра бу мөвзуда әсәр јазан шаирләр сырасында Хосров Дәһләви, Әбдүррәһман Чами, Әлишир Нәваи,

Scanned with MOBILE SCANNER

Мәһәммәд Фүзули кими бөјүк классикләр олмушдур. Лакин бир һәгигәти унутмамалы ки, әрәбләрин, өзбәкләрин, фарсларын, түркләрин вә азәрбајчанлыларын јаратдыглары [illegible] маларын әсил мәнбәји бөјүк Низаминин әсәри олмушдур.

Сонра шакирдләрә белә бир суал верирәм:

2. М. Фүзулинин «Лејли вә Мәчнун» мөвзусуну јенидән јазмагда мәгсәди нә иди?

Шакирдләр дүшүнүр, Низаминин вә Фүзулинин јарадычылыглары һаггында кечикләрә әтрафлы нәзәр салыр, мүстәгил нәтичәләр чыхарырлар. Бүтүн бунлары үмумиләшдирәрәк ашағыдакы нәтичәни шакирдләрә изаһ едирәм:

Буну һәр шејдән әввәл һәмин мөвзунун шаирин көрүшләринә вә јарадычылыг зөвгүнә ујғун кәлмәси илә изаһ етмәләр. Бу мөвзу шаирә, јашадығы XVI әсрин патриархал-феодал мүнасибәтләринин, чиркин ән'әнәләри тәнгид етмәк, өз е'тиразларыны билдирмәк үчүн лазым иди. Шаир бир нөв өз гәһрәманы Мәчнунун архасында кизләнәрәк азад мәһәббәт һаггында сәрбәст данышыр. Лејлинин дили илә гадын һүгугсузлуғуна, кәһнә адәт вә ән'әнәләрә е'тираз едир. О, (Фүзули) «Лејли вә Мәчнун» кими даһијанә әсәри илә рәгибләрини кәрәдә бурахмышдыр.

IX синифдә бөјүк мүтәфәккир јазычы М. Ф. Ахундовун бәдии јарадычылығында мүһүм јер тутан «Алданмыш кәвакиб» һекајәсини кечәркән дә проблем ситуасијасыны јаратмаг чох зәруридир. Мә'лумдур ки, бу әсәрдә Шәрг мүтләгијјәти, зоракылыг, чәһаләт, мөвһумат, дин вә с. кәскин тәнгид едилмиш вә өлдүрүчү сатира атәшинә тутулмуш, бир сыра јени мүтәрәгги, демократик идејалар ирәли сүрүлмүшдүр. Һәмин әсәрин тәдрисинә 3 саат вахт ајырырам. Илк ики саатда әсәрин мәзмуну үзәриндә иш апарырам. Үчүнчү саатда исә әсәри тәһлил едирәм. Тәһлилә башламамышдан әввәл әсәрин мәзмуну илә әлагәдар шакирдләрлә ашағыдакы проблем характерли мүсаһибә тәшкил едирәм.

М. Ф. Ахундов «Алданмыш кәвакиб» һекајәсинин мөвзусуну нә үчүн тарихдән көтүрмүшдүр?

I Шаһ Аббас илә мүнәччимләр арасындакы һадисәләри тарихчи Искәндәр Мүншинин «Тарихи-аләм-арaји-Аббаси» китабындан көтүрән Ахундов өз сәнәткар истеʼдады саһәсиндә зәнкин мәзмунлу бир әсәр јаратмышдыр. О, өзү Мирзә Јусифхана көндәрдији мәктубда бу әсәрини һансы мәгсәдлә јаздығыны белә изаһ едирди: «Мәни [illegible] мүһәрририни шаһзадә Фәрһад Мирзә, Тифлисә кәлдији [illegible]

Мирзә Фәтәли, «Тарихи аләм-арa»да Јусиф Сәррачын нағылы о гәдәр мүфәссәл [illegible] ки, [illegible] үчүн о әһвалаты бу гәдәр артырыб [illegible]

Шаһзадә, мән мәкәр тарих јазмышам [illegible] ону јазым? Мән бир кичик мәгаләни [illegible] фикримдә ону кенишләндирмишәм. О заманын [illegible] вә дөвләт башчыларынын ағылсызлығыны ифша [illegible] кәләчәк нәсилләр үчүн ибрәт олсун. [illegible] мүнәччимләрин сөзләринә вә [illegible]

М. Ф. Ахундовун сијаси мөвзуда [illegible] Иран һәјатына мүрачиәт етмәси сәбәбсиз дејилди. [illegible] үсул илә ашыламаг истәдији идејаны, [illegible] чар сензурасынын нәзәриндән гачырырды. М. Ф. Ахундов бу үсулдан мүнтәзәм истифадә едир вә өз [illegible] да бу чүр һәрәкәт етмәјә чағырырды.

Шакирдләрә јенә дә белә бир суал верирәм:

—М. Ф. Ахундов Шәрг халгларынын игтисади вә мәдәни чәһәтдән кери галмасыны нәдә көрүрдү?

— М. Ф. Ахундов Шәрг халгларынын игтисади вә мәдәни чәһәтдән кери галмасынын сәбәбини ислам дини илә јанашы олараг феодал үсули-идарәсиндә көрүрдү. О дејирди ки, бу күн мүтләгијјәт чәмијјәтин инкишаф сәвијјәсинә ујғун кәлмир, мәдәни милләтләрин һејрәт вә нифрәтинә сәбәб олур. Бу үсули-идарә артыг өз дөврүнү кечириб, чәмијјәтин ирәлијә доғру инкишафы јолунда бир маниәјә чеврилмишдир. Фикрими әсасландырмаг үчүн јенә дә белә бир суал верирәм:

— Тарихи шәхсијјәт олан Шаһ Аббасла бәдии әсәрин гәһрәманы олан Шаһ Аббасы мүгајисә един.

— Шаһ Аббас буржуа тарихчиләринин әсәрләриндә вә нағылларында әдаләтли бир шаһ кими көстәрилдији һалда, «Алданмыш кәвакиб»дә шаһлыг Иран мүтләгијјәтинин ән гәддар бир нүмајәндәси олараг көстәрилмишдир.

Биринчи Шаһ Аббас өз һакимијјәтини бәркитмәк үчүн наһаг ганлар төкдүрмүш, Јусиф Сәррач кими азад фикирли мүтләгијјәт дүшмәнләрини амансыз бир сурәтдә гырдырмышдыр. Онун һакимијјәти дөврүндә Иранда адам шаггаламаг, баш кәсмәк, көз чыхармаг вә с. вәһши чәзалар кениш әлчүдә һәјата кечирилирди. Шаһ Аббасын залымлығы о дәрәчәјә чатмышды ки, о, өз јахшы ә'јанларындан, һәтта өз нәслиндән белә

Scanned with MOBILE SCANNER

шүбһәләндији адамлары гырыб тәләф етмишди. Һекајәдә көстәрилир ки, о, «бир оғлуну өлдүрдү, икинчисинин дәхи көзүнү чыхартды, дәхи оғлу јох иди, нәвәси она варис олду». Јусиф Сәррач һаггында олан мә'луматы дәринләшдирмәк үчүн јенә белә бир суал верирәм:

Јусиф Сәррач шаһлыг дөврүндә һансы мүһүм тәдбирләр һәјата кечирир?

Јусиф Сәррач өз зүлмкар вә надан сәләфинин әксинә олараг, халгын күзәранына јахшылашдырмаға доғру јөнәлдилмиш бир сыра мүтәрәгги ичтимаи-игтисади ислаһатлар һәјата кечирир: өлүм чәзасыны ләғв едир, вилајәтләрә е'тибарлы вә намуслу валиләр тә'јин едир. Фырылдагчылары дөвләт ишләриндән кәнар едир, әдаләтли дөвләт мәһкәмәләри тә'сис едир, һамыја мүвафиг верки гојур. Јени шаһ тахта чыхан кими өлкәдә абадлыг ишләри апартдырыр. Јоллар салдырыр, көрпүләр тикдирир, мәктәбләр вә хәстәханалар ачдырыр.

Јусиф Сәррач тахта чыхан кими вилајәт һакимләринә халг илә јахшы рәфтар етмәк һаггында тапшырыглар верир: «Һаким-вилајәтләрә мәним тәрәфимдән е'лан едәсиниз ки, наһаг иш тутмасынлар, рүшвәт алмасынлар, јә'ни билсинләр ки, бу нөв һәрәкәт ахырда өзләринин бәдбәхтлијинә вә фәлакәтинә баис олур».

М. Ф. Ахундовун дүнјакөрүшүндә олан мәһдуд чәһәтләринин ајдынлашдырмаг үчүн белә бир суал верирәм:

— Јусиф Сәррачын бу чүр мүтәрәгги тәдбирләри о заман нә үчүн һәјата кечирилә билмәзди?

— Јусиф Сәррач тарихдә јашамыш бир шәхсдир. О, өз дөврүнүн ағыллы вә мүтәрәгги фикирли адамларындан олуб, Шаһ Аббасын вәһши һәрәкәтләринә, зүлмүнә гаршы мүбаризә апардығы үчүн өлүмә мәһкум едилмишдир.

Марксизм-ленинизм классикләринин әсәрләриндән мә'лум олдуғу үзрә чәмијјәтин истеһсал гүввәләри илә истеһсал мүнасибәтләри арасында дәјишиклик олмаса, дөвләт гурулушуну дәјишмәк вә халга мәхсус бүтүн мүтәрәгги тәдбирләри һәјата кечирмәк мүмкүн олмаз. Буну анчаг вә анчаг ингилаб јолу илә һәлл етмәк олар. Белә бир чеврилиш олмадығы үчүн Јусиф Сәррач узун заман һакимијјәт башында галмыр вә өз фикирләрини һәјата кечирә билмир. Әсәрин тарихи әһәмијјәтини шакирдләрин нәзәриндә бир даһа чанландырмаг үчүн белә бир суал верирәм:

— «Алданмыш кәвакиб» һекајәсинин тарихи әһәмијјәти нәдән ибарәтдир?

— «Алданмыш кәвакиб» һекајәси Шаһ Аббас һакимијјәти әлејһинә чеврилән сијаси бир памфлетдир. Әсәрин мөвзусу тарихдән көтүрүлсә дә, мәсәләјә мүасир һәјатын тәләби нөгтеји-нәзәриндән јанашмыш, ону бөјүк демократ вә реалист сәнәткар јазычы кими мүвәффәгијјәтлә һәлл етмишдир.

«Алданмыш кәвакиб» әдәбијјат тарихимиздә реалист нәсримизин илк классик нүмунәсидир.

Белә мүсаһибә шакирдләри дүшүндүрүр, тарихдән кечилән мөвзулары јада салмаға тәһрик едир.

Мән X синифдә Азәрбајчан халг шаири С. Вургунун «Зәнчинин арзулары» поемасыны кечәркән проблем ситуасијасыны ашағыдакы формада јарадырам.

Дәрсин кириш һиссәсиндә шакирдләрә белә бир суал верирәм:

— Ушаглар, зәнчиләрин ағыр һәјатындан бәһс едән һансы китаблары охумушсунуз? Һансы әсәрләри радиода динләмишсиниз?

— «Илдырымлы јолларла», «Пол Робсона мәктуб», «Зәнчинин арзулары» вә бу кими.

— Бәс һансы кино-филм көрмүшсүнүз ки, орада зәнчиләрин ағыр һәјаты тәсвир олунсун?

— «Таманго»—дејә ушаглардан бириси чаваб верир.

— Һәмин кинода нә мүшаһидә етдиниз? (Һәмин киноја дәрс дедијим бу синифдә охујан «32» шакирддән «22» нәфәри бахмышдыр). Бу суал шакирдләрдә дәркетмә марағы, һәр шеји дәриндән билмәк һәвәси, јени шејләр өјрәнмәк еһтирасы доғурур.

Шакирдләрдән бири «Таманго» кино-филмини белә хатырлајыр:

— Бу кинода инкилис империалистләринин һәлә XVIII әсрдә зәнчиләрин башына кәтирдији агласығмаз вәһшилик ифша едилир. Орада көстәрилир ки, зәнчи кәнчләри дәјәнәк күчү илә кәмијә салыныр, орада зәнчирлә бағланараг әл-ајаглары гандалланыр. Бүтүн бу тәһгирләрә дөзмәјән зәнчи оғлу Таманго өз јолдашларына тә'сир едир. Онлар кәмидә үсјан едирләр. Вәһши инкилисләр исә бу үсјанлары һәјасызчасына сусдурурлар.

Шакирдләрин идракыны һәрәкәтә кәтирмәк вә дәрси мүасирләшдирмәк нөгтеји-нәзәриндән белә бир суал да верирәм:

Scanned with MOBILE SCANNER

— Коммунист, зәнчи вә мәрд гадын Анчела Девис Америкада нә үчүн һәбс едилмишди?

Шакирд: Американын Сан-Рафаел шәһәриндә ијрәнч мәһкәмә ојуну дүзәлдилмишди. Елә бир гадын мүһакимә едилирди ки, онун бүтүн «чинајәти» Коммунист Партијасынын, зәнчиләрин һүгуглары уғрунда чарпышан мүбаризләрин сырасына мәнсуб олмагдан ибарәтди.

«Гәтлдә иштирак етмәкдә» иттиһам олунан кәнч америкалы Анчела Девис мәһкәмәјә верилмишди.

Анчела Девис әслиндә мүттәһим дејил, иттиһамчы иди. Мүттәһимләр күрсүсүндә әјләшән бу әзабкеш гадын дејил, Американын һүгугсуз зәнчиләри иди. Анчела Девисин бачысы Фанија Чордан Девис Иттифаглар евинин Сүтунлу салонунда кечирилән митингдә деди: «Анчеланы газ камерасы һәдәләјир, тәк она көрә јох ки, онун дәрисинин рәнки гарадыр, һәм дә она көрә ки, о коммунистдир. Бу исә, Америка һакимијјәт органларынын көзүндә бөјүк бир чинајәт демәкдир. Анчеланын е'тиразы әдаләт, истиглалијјәт вә азадлыг уғрунда үмуми мүбаризәнин бир һиссәсидир. («Коммунист» гәзети, 3 нојабр, 1971-чи ил).

Өз вәтәниндә вәтәнсиз галан зәнчинин фачиәсини поемадан ашағыдакы парчаны охумагла да шакирдләри дүшүндүрмәјә чәлб едирәм.

— Америка, јени дүнја, вәтәнимдир, дедим бајаг...
Гызыл-күмүш мә'дәнидир јарандығым гара торпаг.
Фәгәт, мәним бу торпагда јашамаға һаггым вармы?
Вәтәнсиз дә инсан олан, инсан кими јашајармы?

Шакирдләрә билдирирәм ки, әсәрдә демократија илә иртичанын, зүлм илә әдаләтин, империализм илә мәһкум милләтләрин зиддијјәти ики чәһәтдән екс етдирилмишдир. Биринчи чәһәт—рәссам зәнчинин азад јашамаг арзуларына сәдд чәкән ичтимаи гурулуша гаршы нифрәт вә барышмазлыг һиссидир ки, зәнчинин нитгиндә өзүнү көстәрир. Икинчи чәһәт—демократик өлкәләр, башда сүлһүн һәгиги кешикчиси олан Совет Иттифагы илә азадлыг вә сүлһ уғрунда мүбаризә апаран бүтүн дүнја мәзлумларынын мәнафеји илә империалист дөвләтләринин мәнафејинин тоггушмасы шәклиндә тәзаһүр едир.

«ӘСЛИ ВӘ КӘРӘМ» ДАСТАНЫНЫН ТӘДРИСИНӘ ДАИР

Т. САЛЕҺОВ
В. И. Ленин адына АПИ-нин филоложи факултәсинин баш мүәллими

Узун бир тарихә, зәнкин мәдәни ирсә малик олан Азәрбајчан халгынын шифаһи әдәбијјаты чох рәнкарәнк вә кенишдир. Е'чазкар, тарихи вә әфсанәви нағылларымыз, гәһрәманлыг вә мәһәббәт дастанларымыз, аз вә садә сөзләрлә, јығчам шәкилдә, дәрин фәлсәфи фикирләр ифадә едән бајатыларымыз, саф, сәмими, лирик маһныларымыз севилә-севилә өјрәнилмиш вә өз мүсбәт кејфијјәтләринә көрә јүксәк гијмәтләндирилмишдир.

Орта мәктәбин јени програм вә дәрсликләриндә мөвзу кенишлији вә рәнкарәнклији илә хүсуси әһәмијјәтә малик олан дастанларын тәдрисинә хејли јер верилмишдир. 8-чи синфин «Әдәбијјат» дәрслијиндә дастанларымыз өз мөвзуларына көрә, гәһрәманлыг вә мәһәббәт дастанлары ады илә ики һиссәјә ајрылмышдыр.

Академик Һ. Араслы Азәрбајчан мәһәббәт дастанларындан бәһс едәркән јазыр ки, мәһәббәт дастанларында бир-бирини дәрин мәһәббәтлә севән кәнчләрин талејиндән бәһс едилир, бурада азад севки тәрәннүм олунур. Севкилиләр гаршысында бә'зән ичтимаи бәрабәрсизлик, аилә дүшмәнчилији, бә'зән дә дини ајрылыглар бөјүк манеә кими дајаныр. Онлар бу манеәләрә үстүн кәлмәјә чалышырлар. Сәдагәтли чаванлар өз арзуларына чатмаг үчүн мүбаризә едир, бә'зән гәһрәманлыглары сајәсиндә, мүәјјән дастанларда исә бәдии сөзүн гүдрәти илә дүшмәнләринә галиб кәлиб мәгсәдләринә наил олурлар. Мәсәлән, «Шаһ Исмајыл» дастанында залым шаһа гаршы вурушан әдаләтли шаһзадә Исмајыл, севкилисини

Scanned with MOBILE SCANNER

өз гәһрәманлығы, гочаглығы сајәсиндә хилас едир (Ашыг
Гәриб Шаһвәләдә сөз гүдрәти илә галиб кәлир. («Әдәбијјат»,
8-чи синфин дәрслији, Бакы, «Маариф» нәшријјаты, 1971, сәһ.
23). Белә дастанлара мисал олараг «Әсли вә Кәрәм»и көстәр-
мәк олар. «Әсли вә Кәрәм» вә буна бәнзәр дастанлардан бәһс
едән алимләр јазырлар: «Бә'зи мәһәббәт дастанларында гәһ-
рәман севкилисинә говуша билмир; о, арзусу уғрунда мүбари-
зәдә мәһв олур. Белә дастанларда халг өз гәһрәманына мә'нә-
ви чәһәтдән гәләбә газандырыр. Онлар арзуларына чата бил-
мәсәләр дә, һәјатда шәрәфли ад гојурлар. Динләјичиләрдә
гәһрәманын дүшмәнләринә гаршы дәрин кин вә гәзәб һисси
ојадыр». (Јенә орада, сәһ. 23).

Азәрбајчан дастанлары әсасында јазылмыш бир сыра
мәшһур опера әсәрләримиз вардыр. Үзејир Һачыбәјов, Мүс-
лүм Магомајев, Зүлфүгар Һачыбәјов, Глијер кими бәстәкар-
ларын: «Әсли вә Кәрәм», «Короғлу», «Шаһ Исмајыл», «Ашыг
Гәриб», «Шаһсәнәм» кими опералары ашыг дастанлары әса-
сында јарадылмышдыр.

Дәрслијин, XVII—XVIII әср Азәрбајчан әдәбијјаты бөл-
мәсиндә орта мәктәб мүәллим вә шакирдләринин истифадә-
си үчүн јухарыда адлары чәкилән дастанларымыз һаггында
јығчам вә санбаллы мә'лумат верилир. Бурада, «Әсли вә Кә-
рәм» дастанынын бејнәлмиләлчилик хүсусијјәтләрини нәзәрә
алан алимләр јазырлар ки, мәһәббәт дастанлары ичәрисиндә
«Әсли вә Кәрәм» дә көркәмли јер тутур. Дастанда бир-бирини
севән кәнчләрин ајры дүшмәсинә дини ихтилафлар сәбәб
олур; дини тәәссүбкешлијә вә онун төрәтдији рәзаләтләрә гар-
шы үмумхалг нифрәти әкс олунур, халглар достлуғу идејасы
тәблиғ едилир.

Јахшы олар ки, халглар достлуғундан бәһс едән, дини ај-
рылыға гаршы мүбаризә апаран «Әсли вә Кәрәм» дастаны
орта мәктәб мүәллиминин диггәт мәркәзиндә олсун. Чүнки је-
тишмәкдә олан кәнч нәслә бејнәлмиләлчилик идејаларынын
ашыланмасында бу дастанын ролу бөјүкдүр.

Орта мәктәбдә «Әсли вә Кәрәм» дастаныны тәдрис едән
һәр бир мүәллим, бу дастанын чох бөјүк әразидә јајылмасы-
ны, бир сыра халгларын, о чүмләдән алман, мачар, түрк, ер-
мәни, күрчү, фарс, өзбәк, түркмән, ләзки халгларынын фолк-
лоршүнас алимләринин диггәт мәркәзиндә олдуғуну вә бу дас-
тан һаггында гијмәтли фикирләр сөјләдикләрини хатырлатма-
лыдыр.

Азәрбајчан шифаһи халг әдәбијјаты нүмунәләри ичәри-
синдә «Әсли вә Кәрәм» дастаны хүсуси јер тутур. Дастанын
идеја истигамәтиндән, халглар достлуғуну тәрәннүм етмәси вә
бунун бәдии сәнәткарлығындан бәһс едән фолклоршүнас алим
вә јазычыларын гијмәтли рәјләрини орта мәктәбдә дәрс дејән
әдәбијјат мүәллимләри билмәли вә јери кәлдикдә шакирдләрә
хатырлатмағы өз гаршысына мәгсәд гојмалыдыр.

Чох кениш шәкилдә јајылмыш бу дастан дөрд јүз илә ја-
хындыр ки, Шәргдә — Орта Асија, Јахын Шәргдә вә Гафгаз-
да јашајан халгларын диггәтини өзүнә чәлб етмишдир.

Һәлә «Әсли вә Кәрәм» дастанынын тәдрисиндән әввәл ша-
кирдләрә дастан жанры һаггында мә'лумат верилир. Бу жан-
рын шифаһи халг әдәбијјатынын әсас вә кениш јајылмыш
жанрларындан бири олдуғуну хатырлатмаг вачибдир. Чүнки
зәнкин идеја вә бәдии лөвһәләр јаратмаға бөјүк имкан верән
бу жанр, әдәбијјатымызда чох гәдимдән өзүнә јер тутмушдур.
Өзүндә исламијјәтдән әввәлки мәдәнијјәт изләрини, халгымы-
зын гәһрәманлығыны әкс етдирән «Китаби-Дәдә Горгуд»,
«Лејли вә Мәчнун», «Таһир вә Зөһрә», XVI—XVII әсрләрдә ја-
ранмыш «Короғлу», «Әсли вә Кәрәм», «Ашыг Гәриб», «Гур-
бани» кими мәшһур дастанларымызын Азәрбајчан, өзбәк,
түркмән, түрк халглары арасында кениш јајылмасы һаггын-
да мә'лумат вермәк әһәмијјәтлидир. Бу, бир тәрәфдән милли
мәдәнијјәтимизин, әдәбијјатымызын өјрәнилмәсинә көмәк
едирсә, дикәр тәрәфдән кәнч нәслин бејнәлмиләлчилик руһун-
да тәрбијә олунмасында мүһүм рол ојнајар. «Әсли вә Кәрәм»
дастаны, Азәрбајчан вә ермәни халгларынын узун әсрләрдән
бәри дост вә гардашлығыны әкс етдирән өлмәз әсәрләрдән би-
ридир. Халглар достлуғуну тәрәннүм едән бу әсәр, дини пәр-
дә алтында халгларымызы парчалајан, онларын арасында
нифаг саланлара гаршы јазылмыш, һәр ики халгын истәк вә
арзуларына һәср едилмиш јеканә фолклор әсәри олдуғуну
орта мәктәб шакирдләринә вә институт тәләбәләринә изаһ ет-
мәк лазымдыр. Ермәни халгы илә Азәрбајчан халгынын тари-
хи достлуғундан данышаркән мүәллим, бәдии әсәрләрлә јана-
шы, бир сыра тарихи фактлара да әсасланмалыдыр.

«Гәдим Азәрбајчанын һәм чәнуб һиссәси (Атропатена),
һәм дә шимал һиссәси (Албанија) илә Ермәнистан арасында
достлуг вә әмәкдашлыг һәлә бизим ерадан әввәл башламыш
вә сонракы әсрләрдә давам етмишдир. Ермәниләрин Агван
адландырдығы Албанија илә Ермәнистан (хүсусән Шәрги Ер-

Scanned with MOBILE SCANNER

[illegible] ермәни христианлығынын јајыл[illegible] [illegible] (V—X әсрләр) мөһкәм дослуг [illegible] XII әср тарихчиси Мовсес Каланкатлы [illegible] тарихи әсәриндә јазыр ки, Чавшширин [illegible] сәхавәти [illegible] башында кәлән Агван һөкмдары [illegible] ермәниләрлә достлуг әлагәләрини даһа да мөһ[illegible] мәгсәди илә өз јеҝәнини Ираның Арарат ви[illegible] ермәни патриархы кијасынын јанына көндәрир. Ики [illegible] рәсми халгларын башга, гоһумлуг әлагәләри [illegible] Арарат вилајәти кијасынын арвады Јелена Агван[illegible] (Ә. Јереванлы, V—XII әсрләрдә ермәни— Албан — [illegible] әдәби-мәдәни әлагәләри, Јереван, 1965, сәһ. 3—4)

Ермәни—Азәрбајҹан халгларынын тарихи достлуғу сонра[illegible] әсрләрдә даһа да инкишаф етмишдир. Лакин бу достлу[illegible] позмаға чалышанлар да аз олмамышдыр. «Әсли вә Кәрәм» дастаны да беләләринә гаршы јарадылмышдыр. Заманын тә[illegible]ләләриндән ирәли кәлән, әсил актуал мөвзу кими јаранан «Әсли вә Кәрәм» дастаны өз идеја сафлығына көрә халгларын рәғбәтини газанмыш, онларын арасында өзүнә јер тутмушдур. Тарихи достлуғу вә гардашлығы, гаршылыглы һөрмәти нә[illegible]тиҹәси оларак «Әсли вә Кәрәм» дастаны ермәни халгы ичә[illegible]рисиндә хүсусилә кениш јајылмышдыр. Ермәни шаир вә јазы[illegible]чылары бу дастанла чох марагланмышлар. Х. Абовјан, Г. Ага[illegible]јан, П. Прошјан, М. Налбәндјан, Һ. Туманјан кими сәнәткар[illegible]лар бу мөвзудан истифадә етмиш, өз әсәрләриндә јери кәлдик[illegible]чә дастанын мүәјјән парчаларыны олдуғу кими вермишләр.

Г. Ағајан сөзә-сөзә өјрәндији бу дастанын мәзмунуну 1868-ҹи илдә јазмыш олдуғу «Артјун вә Манвел» (Г. Ағајан, Әсәрләри, II ҹилд, Јереван, 1939, сәһ. 153—156, ермәничә) әсә[illegible]риндә һәрарәтлә вермәклә кифајәтләнмәмиш, дилинин әзбәри олан бир гошманы да өз әсәринә дахил етмишдир. Чох ма[illegible]раглыдыр ки, «Әсли вә Кәрәм» дастанына аид олан бу гош[illegible]маны Азәрбајҹан дилиндә вермәклә бәрабәр, һәмин гошманын һансы мисрасындан сонра, һарада зәнкулә вурмағын лазым олдуғуну да гејд етмишдир. Истәр дастанын мәзмуну, истәрсә дә шеʼр парчасыны ифа етмәк гајдасы Артјунун дили илә верилмәси, бизи белә гәнаәтә кәтирир ки, Г. Ағајан ашыг әдә[illegible]бијјатына хүсуси фикир вермиш, саз һавалары илә ифа едилән гошмаларын чалыб-охунма гајда-ганунларыны да дәриндән өј[illegible]рәнмишдир.

XII әсрдән башлајараг XV[illegible] [illegible] әлифбасы илә түрк дилиндә [illegible] [illegible] дастанынын гошмалары «Кәрәм[illegible]» [illegible] бәј Кәрәми», «Кәрәм хан[illegible]» [illegible] нында Ермәнистан ССР М. Маштоц [illegible] ститутунда, Әдәбијјат вә Инҹәсәнәт [illegible]

Ермәнистан мәʼхәзләринин бир[illegible] [illegible] дастанынын гәһрәманы Кәрәм, гара [illegible] едилир. Буну бир әлјазмаларынын [illegible] башга, мәшһур ермәни тачири Елјас Мушег А[illegible] «Нәғмәләр» (Елјас Мушег Аствасатурјан, «Н[illegible]» [illegible] си, әлјазма, 1721) адлы әлјазма [illegible] сы илә шөһрәт газанан ермәни ашығы [illegible] Миран[illegible] ларында да көрүрүк.

XVII әсрин ахырларында вә XVIII [illegible] шамыш ермәни тачири Елјас Мушег Аствасатурјан 1721 [illegible] дә Тәбриз шәһәриндә ешитдији бир [illegible] мүнәләрини гејдә алыр. «Нәғмәләр» [illegible] һәмин мәҹмуә һазырда ССРИ Харичи Ишләр [illegible] харичи сијасәт архивиндә сахланылыр.

Аствасатурјанын тәртиб етдији мәҹмуә [illegible] сы илә түрк дилиндә јазылмышдыр. Бу әлјазмада [illegible] шаирләриндән Нәсиминин, Фүзулинин, Гәвсинин [illegible] Ашыг Кәрәмин әсәрләриндән башга, ермәни ашыг[illegible] нин дә Азәрбајҹан дилиндә јазмыш олдуғу шеʼр[illegible] мышдыр. Әлјазманын 240—241-ҹи сәһифәләриндә «Әсли вә Кәрәм» дастанында олан гошмаларын руһуна уј[illegible] бир [illegible] вар. Дөрд бәнддән ибарәт олан һәмин гошма «Кәрәм Дәдә варсағысы» ады илә верилмишдир. Миран тәхәллүслү [illegible] ли ермәни шаиринин әсәрләриндә дә Кәрәмин ады [illegible] чәкилир. Шүбһәсиз ки, «Әсли вә Кәрәм» дастанына даир гош[illegible]маларын ермәни әлифбасы илә јазыја алынмасы вә көркәмли ел шаири Ашыг Миранын өз нәғмәләриндә Кәрәми хатырла[illegible]масы, бир тәрәфдән Кәрәмин тарихи шәхсијјәт олмасыны, ди[illegible]кәр тәрәфдән исә Азәрбајҹан—ермәни шифаһи халг әдәбијја[illegible]ты әлагәләрини ашкара чыхармаг бахымындан хејли әһәмиј[illegible]јәтлидир.

Әдәбијјат фәннини тәдрис едән һәр бир мүәллим чалыш[illegible]малыдыр ки, Азәрбајҹан халгы илә ермәни халгынын дост[illegible]луг, гардашлыг вә гоншулуг шәраитиндә меһрибан јашамасы[illegible]

Scanned with MOBILE SCANNER

ны, онларын бири дикәринин милли мәдәнијјәтинә, әдәбијјатына хүсуси рәғбәт бәсләмәсини шакирдләрә ашылаја билсин.

Мүәллим XIX әсрин бөјүк мүтәфәккири олан Х. Абовјанын «Ермәнистанын јаралары» романындакы ашағыдакы мисалы хатырлатса даһа јахшы олар. Х. Абовјан јазыр:

«... Һәр дәфә гонаг кедәркән вә ја шәһәрин ичиндән кечәркән фикрими топлајыб диггәт едирәм ки, көрүм халг данышдығы вә јахуд кеф етдији заман һансы шејдән даһа чох һәзз алыр. Һәр дәфә көрүрәм ки, онлар мејданда, күчәдә бир кор ашыға елә гулаг асыр, елә валеһ олур ки, аз галыр ағызларынын сују ахсын... Ашыг да түркчә данышыр» (Х. Абовјан, «Ермәнистанын јаралары», Јереван, 1939, сәһ. 9, ермәничә).

Х. Абовјан јарадычылығына «Әсли вә Кәрәм» дастанынын хүсуси тә'сири олмушдур. О, бу дастанын мотивләриндән истифадә етмәклә кифајәтләнмәмиш, халглар достлуғунун әдәби әлагәләри фонунда әсас јер тутан «Әсли вә Кәрәм»и јазыја да алмышдыр. Јарадычылығынын ганыны, чаныны тәшкил едән, она руһ верән, шифаһи халг әдәбијјатынын тә'сир гүввәсиндән илһам алан јазычынын ашағыдакы сөзләриндән мүәллим истифадә етсә онун гијмәтли данышығыны бир даһа јүксәлтмиш олар вә шифаһи халг әдәбијјатыны ушаглара даһа јахшы севдирә биләр. Х. Абовјан јазыр:

«Адамын үрәјн ганла доланда она нә хәнчәр, нә дәрман, нә јуху о гәдәр тә'сир етмәз, нә гәдәр ки, сөз вә мусиги, хүсусилә маһны вә бајаты. Буну ким билмир». (Х. Абовјан, Әсәрләри, там күллијјаты, 3-чү чилд, Ермәнистан ССР, ЕА нәшријјаты, Јереван, 1948, сәһ. 144, ермәни дилиндә).

«Әсли вә Кәрәм» дастаны узун әсрләр кечсә дә халг ону унутмамыш, әксинә, мухтәлиф формаларда јашатмаг зәрурәти олмушдур. Бир сыра халглар бу дастанын көзәл нүмунәләрини јашатмаг үчүн һәр чүр васитәләрдән истифадә едиб, горујуб сахламышдыр.

Беләликлә, халглар достлуғуну мөһкәмләндирмәк ишиндә хејли әһәмијјәти олан «Әсли вә Кәрәм» дастаны, Азәрбајчан—ермәни халгларынын тарих боју достлуг шәраитиндә јашамалары һаггында истәр али мәктәб тәләбәләри, истәрсә дә орта мәктәб шакирдләриндә кениш тәсәввүр јарадыр.

ШАКИРДЛӘРИН БӘДИИ ТӘФӘККҮРҮНҮН ИНКИШАФ ЕТДИРИЛМӘСИ ЈОЛЛАРЫ

Раһил МӘММӘДОВ
педагожи елмләр намизәди.

Узун илләрин тәчрүбәси көстәрир ки, тә'лим өз гаршысында јалныз чәтин проблемләр гојдугда, ушагларын әгли јарадычылығыны фәаллашдырар, онларда мүстәгиллији артырар. Кәркин әгли фәалијјәт нәтичәсиндә ән зәиф шакирд белә тез бир заманда габагчыл шакирдләрә чата биләр. Јалныз тә'лим сајәсиндә зеһнин јүксәк фәалијјәтинин әмәлә кәлмәсинә лазыми шәраит јарадылар. Лакин тә'лимин характери, мәгсәди вә мәгсәдә чатмаг үчүн имканлары мүхтәлиф чәһәтдән шакирд әглинин инкишафына тә'сир көстәрир. Буна көрә дә әдәбијјат мүәллими шакирд әглинин вә ушагларда диалектик тәфәккүрүн инкишаф етдирилмәсинин јолларыны, методларыны мүәјјәнләшдирмәлидир. О, бүтүн бунлары дәгиг сурәтдә мүәјјән етмәдән, һеч вахт гаршысына гојдуғу мәгсәдә чата билмәз.

Тәфәккүр әсәрдә тәсвир едилән образ вә һадисәләри һәмишә умумиләшдирилмиш әламәтдә көтүрүр. Әкәр биз «Өлүләр» әсәриндән кефли Искәндәрлә Шејх Нәсруллаһын гәбиристанлыгдакы диалогундан јалныз биринин мәзмунуну версәк, о заман буна диалог демәк олмаз. Мәһз бу зәрури әламәт, умумиләшдирмәјә имкан верир вә онун көмәклији илә јазычынын әсас идејасы һаггында нәтичәјә кәлә билирик.

Шакирдин диалектик тәфәккүрү, онун инкишафы тә'лим вә билијин гавранылмасы просесиндән кечир.

Габагчыл тәчрүбәдән ајдындыр ки, бәдии тәфәккүрүн ганунларыны, һабелә шакирдләрин психолокијасыны өјрәндик-

Scanned with MOBILE SCANNER

дә, онларда бу мәсәләјә шүурлу сурәтдә мараг ојатлыгда ушаглар даһа фәал олурлар. Әкс һалда кечилмиш һәр бир мөвзу башдансовма, көнүлсүз ичра едилир, һәм дә белә бир дәрсин әһәмијјәти олмур.

Марксизм-ленинизм классикләри һаглы олараг көстәрмишләр ки, әдәбијјат ичтимаи шүура, инсанын дахили аләминә, дүнјакөрүшүнүн формалашмасына бөјүк тә'сир көстәрир. Бәдии әсәрләр мүхтәлиф жанрларда јазылдығы кими, онларын дәрк олунма јоллары да, һеч шүбһәсиз ки, мүхтәлифдир. Әкәр драм әсәрләриндә ајры-ајры образларын идејасыны ашыланмасындан үмуми мә'наја доғру кедилирсә, нәср әсәрләриндә исә бу мәрһәләләр башга чүр олур. Демәли, жанрлар мүхтәлиф олдугу кими, онларын образларла гавранылмасы да мүхтәлифдир.

Әкәр шакирд лирик әсәрләрлә марагланмырса, һеч шүбһәсиз ки, бу ишә әгли әмәк сәрф етмәјәчәкдир. Шакирдләри әгли фәалијјәтә сөвг етмәк үчүн гаршыја гојулмуш проблем әтрафлы сурәтдә әсасландырылыб, онлара изаһ едилмәлидир. Дәрсдә шакирдләрин фәаллыгына имкан верән васитәләр олмалыдыр ки, онлар фикирләшиб проблемләри һәлл етсинләр.

Бә'зән ән көзәл бир бәдии әсәр охучулар тәрәфиндән мүхтәлиф шәкилдә гијмәтләндирилир. Белә ки, бә'зиси әсәрин мүасир тәләбләр сәвијјәсиндә јазылдығыны, дикәрләри исә орада һеч бир идејанын олмадығыны сөјләјирләр. Белә мүхтәлифлијин јаранмасы үчүн орта мәктәб мүәллимләри шакирдләрдә бәдии тәфәккүр мәсәләсинә диггәт етмәлидирләр. Бәдии тәфәккүр, һисси тәфәккүрә аиддир. Һеч шүбһәсиз ки, һисси тәфәккүр мәнтиги тәфәккүр дејилдир. Бурада ујдурма да ола биләр. Мәһз буна көрә дә охучу образын охунаглы олмасы мәгсәди илә ујдурулмуш һадисәләри әсас фактлардан сечмәји бачармалыдыр. Дујғу вә гаврајышларын материалларына әсасланан тәфәккүр, өз нөвбәсиндә, һисси идракын јолуну ишыгландырыб, онун дүзкүн истигамәтдә чәрәјаныны тә'мин едир. Дујғу вә гаврајышлардан тәфәккүрә кечәркән, һадисәнин ин'икасындан маһијјәтин ин'икасына, билаваситә вә тәк-тәк ин'икасындан үмуми ин'икаса кечмә баш верир. Бу, һисси идракла мәнтиги идракын диалектик вәһдәтини тәчәссүм етдирир. Анчаг тәфәккүр објектив аләми дујғу вә гаврајышлара нисбәтән даһа кениш вә даһа дәриндән әкс етдирир (Бах: М. Мәһәррәмов, «Психолокија», Бакы, 1968, сәһ. 150).

Бакы шәһәриндәки Гырмызы Әмәк Бајрағы орденли 190 нөмрәли орта мәктәбин мүәллими З. Сәмәдов IX синифдә

М. Ф. Ахундовун «Кәмалүддөвлә мәктублары» әсәринин тәһлили» дәрсиндә бизим мәсләһәтимизлә билаваситә һәмин әсәрин идејасынын тәһлилиндән башлады. О, В. И. Ленинин динин мүртәче маһијјәти һаггындакы фикирләриндән, О. А. Масенин «Ислам», П. Павелкинин «Аллаһ вармы?», Һ. Абдуллајевин «Ислам дининин әмәлә кәлмәси вә бә'зи мәсәләләри» вә с. әсәрләрдән истифадә едәрәк, динин инкишафа мане олан бөјүк бәла олмасы һаггында шакирдләрә мә'лумат верди, һәм дә һәмин китабларын мәктәб китабханасында олдугуну сөјләди.

Мүәллим әсәрин тәһлилини сорушаркән шакирдләр фәал идиләр, динин јаранмасы, маһијјәти, төрәтдији фәлакәтләр һаггында әтрафлы данышыр, мүасир дөврдә онун нә кими ишләр көрдүјүнү шүурлу сурәтдә сөјләјир, мүәллимә суаллар верир вә бә'зән мүбаһисәјә гошулурдулар.

Дәрсдән ајдын олду ки, мүәллим илк мәшғәләдән шакирдләрдә тәәччүб, шүбһә вә мараг кими һиссләр ојатдығындан, онлар кечилмиш материалы јахшы мәнимсәмишдиләр.

Контрол синифдә дә һәмин мөвзунун тәһлили дәрсиндә олдуг. Шакирдләр пассив идиләр. Һәм дә «Кәмалүддөвлә мәктублары» әсәринин мәзмунундан кәнара чыха билмирдиләр. Мүәллим јени билик верәркән шакирдләрин әгли фәалијјәтләрини психоложи чәһәтдән һазырлаја билмәмишди. Бир сөзлә, онлар дини мәсәләләрә јарадычылыгла јанаша билмирдиләр. Чүнки мүәллим шакирдләрдә диалектик тәфәккүрү габагчадан јарада билмәмишди.

Бә'зән мүәллимләр јени дәрси кечиб гуртарандан сонра дејирләр ки, биз бу күн нәләри (һамысыны маддәләрлә сајыр) өјрәндик. Белә тә'лим заманы шакирдләр фәал олмурлар. Әксинә, кәрәк мүәллим дәрсә башламаздан әввәл десин ки, бу дәрсдә нәләри өјрәнәчәјик. Бу заман шакирдләрин фәаллығы артыр. Демәли, билик өз мәзмуну илә шакирдин әһвали-руһијјәсини јүксәлдир, онлары мәнимсәмәјә доғру истигамәтләндирир.

Һәр бир проблем өјрәнилмәздән әввәл шакирд әгли просесин мәзмунуну, әсәрин өјрәнилмәсинин имканларыны, әһәмијјәтини вә онун ичрасы үчүн диалектик тәфәккүр методундан истифадәни билмәлидир. Мүәллим дәрсдә гаршысына гојдугу мәгсәдә наил олмаг истәјирсә, биринчи нөвбәдә јени билијин мәзмунуну кифајәт дәрәчәдә изаһ етмәлидир.

Шакирдләрә дәрсдә алачаглары билијин нә үчүн онлара

Scanned with MOBILE SCANNER

өјрәдилдијини габагчадан дедикдә, онларын диалектик тәфәккүрү даһа јахшы фәалијјәт көстәрир, тарихи фактын бәдии бојаларла тәсвирини анламагда чәтинлик чәкмирләр.

Һәјаты дәрк етмәк үчүн ән мүһүм үсул диалектик методдур. Мәһз марксизм-ленинизм классикләри бу метод васитәсилә чохлу кәшфләр етмишләр. Бу методдан дәрс просесиндә сәмәрәли сурәтдә истифадә едилмәлидир. Програмда верилән һәр бир мөвзунун дүзкүн елми тәдрис едилмәсинин әһәмијјәти бөјүкдүр. Белә бир суал мејдана чыха биләр: Јазычынын јашадығы дөврү, онун һәјатыны өјрәнмәјин әһәмијјәти нәдир? Әввәлә, билирик ки, бу мәсәләнин өјрәнилмәси һеч дә шүурумузда кечмиш һаггында мә'лумат топламаг дејилдир. Лакин дөврү өјрәнмәк бизә имкан верир ки, чәмијјәтин кәләчәк инкишафында вә шәхси һәјатымызда сәһвләрә јол вермәјәк. Буну нечә баша дүшмәли?

Бөјүк мүтәфәккир М. Ф. Ахундовун һәјатыны өјрәнәркән јазычынын кәләчәји илә бағлы олан М. Ш. Вазеһ илә ашағыдакы сөһбәтин шаһиди олуруг:

«...Бир күн бу мөһтәрәм шәхс мәндән сорушду:

— Мирзә Фәтәли, елмләри (дин «елмләрини»—**М. Р.**) тәһсил етмәкдә мәгсәдин нәдир?

Чаваб вердим ки:

— Руһани олмаг истәјирәм.

Деди:

— Сән дә ријакар вә шарлатанмы олмаг истәјирсән?

Тәәччүб еләдим вә һејрәт етдим ки, бу нә сөздүр?

Мирзә Шәфи һалыма бахараг деди:

— Мирзә Фәтәли, өз өмрүнү бу гаракүруһларын ичәрисиндә зај етмә, башга бир иш гәбул ет...».

Бу һадисәдән сонра Мирзә Фәтәли руһанилијә нифрәт едир вә башга јол тутур. Демәли, биринчи икинчинин көзүнү һәјата ачыр, ону диалектикчәсинә дүшүнмәјә сөвг едир. Әдәбијјат дәрсләриндә шакирдләрин ағылларынын кәркин фәаллығына сәбәб олан елә шәраит јаратмаг лазымдыр ки, онлар билаваситә дәрсдә тәһлил, мүгајисә вә сүбутлар етсинләр, фәрзијјәләр ирәли сүрсүнләр, нәтичәләр чыхарсынлар. Гејд етмәлијик ки, ағыл јалныз ағыллы фәалијјәт нәтичәсиндә инкишаф едә биләр. Кәркин әгли фәалијјәт просесиндә дәриндән дүшүнмәк, тәһлил етмәк, гијмәтләндирмәји бачармаг адәти дә јараныр.

Бә'зи мәктәбләрин әдәбијјат кабинетләриндә «Нөвбәти мөвзуја һазырлаш!» башлығы алтында јухары синиф шакирд-

ләри үчүн кечиләчәк мөвзунун әсас проблем мәсәләләри, онлара анд әдәбијјатын сијаһысы верилир. Бу да шакирдләрин шүурлулугунун, мүстәгиллијинин артмасына сәбәб олур.

Биз Бакы шәһәриндәки 7 нөмрәли үмумтәһсил орта мәктәбин X синфиндә әдәбијјат дәрсини мүшаһидә едирдик. Мүәллим А. Бәдәлов «Совет әдәбијјатынын әсас хүсусијјәтләри» мөвзусуну кечирди. О, совет әдәбијјатынын тә'сир гүввәсиндән, партијалылығындан данышаркән Ленинин «Партија тәшкилаты вә партија әдәбијјаты» адлы мәгаләсиндән кениш данышды вә евдә һәмин әсәри охумағы ушаглара тапшырды.

Онлар баша дүшдүләр ки, әдәбијјатымыз милјонларла зәһмәткешләрин мәнафеји илә, коммунизм идејалары илә мөһкәм сурәтдә бағлыдыр.

Һәмин дәрс сорушуларкән дә синифдә идик. Шакирдләр Ленинин тәфәккүр вә елми дәрк етмәкдә ондан истифадәјә даир сөзләрини јарадычылыгла изаһ едирдиләр.

Шакирдләр садәчә олараг китабдакы сәрлөвһәләрин алтында олан чүмләләри әзбәрләмәмиш, онлар конкрет мәсәләјә Ленинин нечә јанашдығы һаггында фикир сөјләјирдиләр.

Биз билирик ки, һәр бир әсәрин јазылмасында, мәкан вә орадакы һадисәләрин чәрәјан етмәсиндә заман вә шәраитин вәһдәти нәзәрә алынмалыдыр. Бунлардан чыхыш едәрәк јазычыја вә онун әсәринә гијмәт веририк.

Чох заман мүәллимин «Јазычы әсәрдә нә үчүн белә нәтичәјә кәлир?» суалына шакирдләрин әксәријјәти китабларындан охудуглары кими чаваб верирләр. Бу нөгсан шакирдләрин биликләрини тәчрүбәјә тәтбиг едә билмәмәләриндән мејдана кәлир.

Биз мәктәбләрдә оларкән шакирдләри дүшүнмәјә, араштырмаға мәчбур едән проблем суаллардан да истифадә етмишик ки, онлар бу заман диалектик тәфәккүрә дә мүрачиәт етмәјә мәчбур олурлар. Әдәбијјат мүәллими мәсләһәтимизлә шакирдләрдән сорушур: «Коммунизмдә јазылмыш бәдии әдәбијјатда мәнфи сурәтләр олачагмы?». Бу суала чаваб вермәк үчүн јалныз билик јох, һәм дә коммунизмин маһијјәтини билмәк лазымдыр. Дәрсликдә бу мәсәләнин изаһы јохдур. Буна көрә дә бә'зи ушаглар бу суалын чавабына шүбһә илә јанашырлар. Јохламаг үчүн исә шүбһәдән башламаг даһа мәгсәдәујғундур. Бу заман онларын шүурунда «һә» илә «јох» чавабы арасында мүбаризә кедир. Чаваб вермәк үчүн һәмин мәсәләјә анд дүзкүн сүбут вә дәлилләр лазымдыр. Әкс һалда, ча-

Scanned with MOBILE SCANNER

ваб дүз олмаз. Белә суаллар чох заман чидди мүбаһисәјә сәбәб олур.

Мүбаһисә исә әглин инкишафы үчүн әһәмијјәтлидир. Белә мүбаһисәләр шакирдләри даһа мүрәккәб, вачиб мәсәләләр һаггында дүшүнмәјә мәчбур едир. Башга бир дәрсдә исә биз белә бир суал («М. Ф. Ахундовун һәјат вә јарадычылығы» мөвзусу кечиләндән сонра) вердик: «М. Ф. Ахундовун көрүшләри һаггында нә дејә биләрсиниз?».

Ајдындыр ки, бу суала «һә» вә «јох» чавабыны вермәк олмазды. Мүәллим, М. Ф. Ахундовун јалныз тәнгиди, материалистик, маарифчи-демократик вә с. көрүшләринин олмасыны дејил, нә үчүн јазычынын бу көрүшләрә саһиб олмасыны да ушаглардан сорушду. Бу заман ушаглар мүхтәлиф фәрзијјәләр сөјләјирдиләр. Дүздүр, дәрсдә едилән фәрзијјәләр елми дејил, она чидди һазырлыгдыр.

Биз јазылы сурәтдә бу суала чаваб алдыг. Суала шакирдләр бир о гәдәр дә әтрафлы чаваб верә билмәмишдиләр. Лакин биз белә проблем мәсәләләри һәмин синифдә апармагла шакирдләрдә шүурлу јанашмаг бачарығыны ашыладыг.

Бакы мәктәбләриндән бириндә дөврү характеризә етмәк үчүн шакирдләрә М. Ә. Сабирин һәјаты илә С. Вурғунун һәјатына аид мүгајисәли схем тәртиб етмәји тапшырдыг. Шакирдләр бу ики шәхсијјәтин һәјатына аид конкрет фактлары диалектик јол илә мүгајисә етмәклә өзләриндә дөврләр һаггында дүзкүн әгидә јаратдылар.

Бә'зи мүәллимләр дејирләр ки, шакирдләрин мүәјјән бир һадисә, әсәр һаггында анлајышы, чыхардығы нәтичә вар, лакин шакирдләр онлары һәјата тәтбиг едә билмирләр. Мүәллимләр буну мүәјјән бир проблемә аид мәсәләнин програмда азлығы илә изаһ едирләр. Бу, дүзкүн дејилдир. Әкәр програм материалларыны тәһлил етсәк, о заман һәр бир проблемә аид билаваситә вә долајы јолла чохлу факт тапа биләрик.

Һәјат, тәчрүбә шакирдләрин јени биликләринин формалашмасынын мәнбәји олмалыдыр. Биз шакирдләрә һәјатдакы әшја вә һадисәләри, онларын әламәтләрини өјрәтмәлијик. Конкретликлә абстрактлығын, ваһидликлә үмумилијин әлагәсинин диалектикасыны ачмаг лазымдыр. Бунун үчүн шакирдләрә тәчрүби характерли мисаллар демәк вә онларын мүстәгиллијинә чалышмаг лазымдыр. Јени билијин әмәлә кәлмәсинин әсас мәнбәји һәјат олмалыдыр.

СӘҺНӘ ӘСӘРЛӘРИНИН ЖАНР ХҮСУСИЈЈӘТЛӘРИНИН ӨЈРӘДИЛМӘСИНӘ ДАИР

Мирдавуд СЕЈИДОВ
досент

Бәдии әсәрләрин тәдрисиндә жанр хүсусијјәтләрини дә мүәјјәнләшдирмәк вачибдир. Сәһнә әсәрләри, жанр хүсусијјәтләринә көрә, лирик вә епик әсәрләрдән фәргләнир. Бу әсәрләрин тәдрисиндә фәргли чәһәтләри ајдынлашдырмаг вә сәһнә әсәрләринә мәхсус поетик кејфијјәтләри ашкара чыхармаг лазымдыр.

Драм әсәрләри, әсасән, сәһнәдә ојнанылмаг үчүн јазылыр. Театр тамашасында јалныз бәдии сөздән дејил, ејни заманда режиссор вә актјор јарадычылығындан, декорлардан, ишыгдан, мусигидән, рәгсдән вә с. васитәләрдән дә истифадә едилир. Демәк, сәһнә әсәри театрда башга сәнәт васитәләри илә бирләшир вә тамамланыр. Беләликлә, театр сәһнәси драм әсәрләринин тә'сир гүввәсини гат-гат күчләндирир.

Сәһнә әсәрләрини башга бәдии нөвләрдән фәргләндирән хүсусијјәтләрдән бири дә драмда һадисә вә образларын чанлы сурәтдә тамашачыларын көзләри гаршысында һәрәкәт етдирилмәсидир. Елә «драм» сөзү дә јунан дилиндә «һәрәкәт» демәкдир. Әлбәттә, бу һәрәкәт механики мә'нада дејил, драматик һадисә вә характерин инкишафындан доғур.

Драматик әсәрләрә хас олан бу чәһәтләри онларын тәдрисиндә шакирдләрә чатдырмагла, сәһнә әсәрләринин бир-бириндән фәргли олан жанр хүсусијјәтләрини дә шәрһ етмәји унутмаг олмаз.

Дәрсдә драматик парчалар да бүтөв бир әсәрин үзви һиссәси олараг өјрәнилмәлидир. Мәсәлән, VII синифдә «Севил» пјесиндән ајры-ајры шәкилләрин мәзмуну вә мә'насы драмын

Scanned with MOBILE SCANNER

сүхтили илә бадии чәнимсәдилир. Әсәрин драм жанрына ч... сүс кејфијјәтләри илаһ олунур. Драматизмин јаранмасы н... характерләрин тоггушмасы алыныр. Севиллә Балашын кү... характерләрин гаршылашмасы күчлү драматизмә чевирилир. ...гүшүн гаршылашмасы күчлү характерләр олдугда онларын то...

Әлбәттә, драмда күчлү характерләр конфликт шәклиндә т... гушмасы да зәрури олур. Бу да әсәрдә конфликт дә әсас јер тутур, зәһур едир. Демәк, характер гәдәр конфликт дә сәһнә әсәрләри фачиә, ком...

Конфликт вә характерә көрә сәһнә әсәрләри фачиә, комедија вә драм жанрында олур. Бунлардан фачиә (тракедија) ән гәдим драматик жанрлардандыр. Илк нүмунәләри бизә ерадан әввәл Јунаныстанда јарадылмышдыр. Јунан драматуркијасынын әсасыны гојан Есхил, Софокл илк фачиә әсәрләрини јаратмышлар. Даһа сонра дүнја драматуркијасында Шекспирин, Шиллерин, Пушкинин фачиә жанрында јаратдыгы әсәрләр мүәллифләринә шөһрәт газандырмышдыр.

Совет драматуркијасында да фачиә әсәрләри јарадылмышдыр. В. Вишневскинин «Оптимист тракедија» әсәри, С. Вургунун «Од кәлини», Ч. Чаббарлынын «Ханлар» пјесләри сәһнә фачиәдир. Совет драматуркијасында фачиә жанрында сәһнә әсәрләри јаратмаг һаггында мүәјјән мүлаһизәләр вардыр.

Мүасир дөврдә бизим сосиалист һәјатындан фачиә әсәрләри үчүн материал алмагын мүмкүн олмадыгыны иддиа едәнләр «нәзәријјәчиләр» јашадыгымыз синифсиз чәмијјәтдә барышмаз зиддијјәтләрин мөвчуд олмадыгына әсасланыб, фачиә конфликтләринин бу чәмијјәт үчүн јабанчы олдугуну сөјләјирләр. (Бах: Г. Мдивани, Главнаја тема, ж. «Театр» № 3, 1950, сәһ. 26—29). Бу фикирләрлә там шәкилдә разылашмаг олмаз.

Бизим зәманәмизин, совет варлыгынын фачиә жанры үчүн дә материал вердијини мүмкүн һесаб едәнләр даһа һаглыдырлар. «Бизим зәманәмиз, бизим совет варлыгы фачиә жанры үчүн метериал верир». (М. Мәммәдов. Мүасир драматуркијамызын инкишафы мәсәләләри һаггында, «Азәрбајчан» журналы, 1957, № 6, сәһ. 218).

Бурада мүәллиф фачиә жанрында сәһнә әсәри јаратмаг имканындан данышаркән, «бизим совет варлыгы», «бизим зәманәмиз» кениш мә'нада көтүрүлдүкдә, мүәллифин дедији кими, «бизим совет варлыгы» мүәјјән дөврләрдә (вәтәндаш мүһарибәси илләри, харичи мудахилә вә аггвардијачыларa гаршы мүбаризә, коллективләшмә дөврүндә голчомагларын бир синиф кими ләгви, даһа сонра Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндә фашизмә гаршы вурушмалар) фачиә жанрында әсәрләр

јаратмаға материал верир. Анчаг Бөјүк Вәтән [illegible] дән сонра динч гуручулуг илләриндә фачиә әсәрләри јаратмаға дан сөһбәт кедәндә, демәк лазымдыр ки, бу [illegible] бөјүк ... халгларда империалист вә сосиалист гүввәләрин [illegible] ... ложи тоггушмаларындан; халгларын мүстәмләкә [illegible] ... азад олмалары угрунда мүбаризәдән, еләчә дә индики [illegible] сосиалист чәмијјәтиндә инсанын космоса, башга планетләрә учушундан фачиәвилик үчүн материал алына биләр.

Мүәллим, фачиә нөвүндә әсәр јаратмагдан данышаркән гејд етмәлидир ки, кениш мә'нада, јашадыгымыз зәманәнин мүһүм һадисәләриндән көтүрүлмүш мөвзуларда фачиә нөвүндә дә сәһнә әсәрләри јаратмаг мүмкүндүр.

Драматик әсәрләрин комедија вә драм жанрындан бәһс етдикдә дә бунларын өзләринә махсус хүсусијјәтләри вә нөвләри олдугу шәрһ едилир.

Әкәр фачиә жанрында инсан һәјатынын дәһшәтли һадисәләри, јүксәк ичтимаи идеаллар угрунда мүбаризә вә тоггушмаларда гәһрәманларын мәһв олмасы нәзәри чәлб едирсә, комедијада ичтимаи һәјатын, инсанларын нөгсанлары, ејбәчәрликләр, мә'насыз, күлүнч һәрәкәтләр, инсан характери хүсусијјәтләри илә тәнгид вә ифша олундугу көстәрилир. Комедија да фачиә жанры кими гәдимдир. Комедијанын илк нүмунәләри гәдим јунан драматуркијасында Аристофан тәрәфиндән јарадылмышдыр.

Тракедија жанрынын јаранмасы гәдим јунанларын мүнбитлик вә битки илаһәси олан Дианисин титанлар тәрәфиндән өлдүрүлмәси илә әлагәдар едилирсә, комедијанын мејдана кәлмәси Олимп аллаһларынын башчысы Зевс тәрәфиндән онун дирилдилмәси мәрасимләри илә баглыдыр. Бу мәрасимләрдә шән нәгмәләр охунур, рәгс едилир. Јунанча «комода» сөзү дә «шән тамаша», «нәгмә» мә'насындадыр.

Комедија жанры да даһа сонракы әсәрләрдә инкишаф едир, онун мүхтәлиф нөвләри јараныр.

Даима чәмијјәтдә көһнәликлә јенилик арасында мүбаризә бәдии јарадычылыг саһәләриндә дә өз әксини тапмышды.

Орта мәктәбин ашагы синифләриндән башлајараг М. Ф. Ахундовун «Ләнкәран ханын вәзири», јухары синифләрдә «Һачы Гара» вә с. комедијалар тәдрис олунур. Бу әсәрләрдә драматург феодал дүнјасыны, дини, мөвһуматы демократик көрүшләри илә рүсвај едир, о чәмијјәтин әсл комедијасыны јарадыр. Маркс доғру демишдир ки, тарих һәјатын көһнәлик

Scanned with MOBILE SCANNER

формасыны мәзара догру сүрүкләдији заман, мөһкәм һәрәкәт едир вә бир чох фаҹиәләрдән кечир.

Мүхтәлиф дөврләрдә сәнәткарлар мүшаһидә етдикләри ичтимаи һәјатда, дөвләт гурулушунда вә мәишәтдә разылашмадыглары кејфијјәтләри комедијаларда рәнкарәнк күлүш васитәләри илә тәнгид етмишләр. XIX әср рус әдәбијјатында Гогол «Мүфәттиш» комедијасы вә башга әсәрләри илә дворјан гурулушуну, чиновниклији кәскин сатирик васитәләрлә реал шәраитдә тәнгид етмишдир. Һәмин әсрин сонларына догру рус әдәби мүһитиндә әсәрләри илә шөһрәтләнмиш Чехов да һекајә вә пјесләриндә јашадыгы дөврүн ичтимаи ејбләрини ачмыш, онлары сатира-јумор бојалары илә әкс етдирмишдир.

Шакирдләрә шәрһ олунмалыдыр ки, М. Ф. Ахундов, Ҹ. Мәммәдгулузадә, Гогол сатирик комедијалар јаратмагла, өз ичтимаи идејаларыны ифадә етмишләр. Анҹаг Чеховун драматуркијасында драм вә комедија нөвү јени жанр хүсусијјәтләри илә фәргләнир.

М. Горки өз гејдләриндә А. П. Чеховун драматуркијасында лирик-психоложи кејфијјәтләрин габарыг шәкилдә өзүнү көстәрдијини сөјләјир. («Үч баҹы», «Ванја дајы» вә с. пјесләриндә). Демәк, сатирик комедијадан лирик комедијаја догру мејл тарихи, әдәби инкишафда жанр дәјишмәләри ҹәһәтдән характерик һалдыр.

Классик Азәрбајҹан драматуркијасында бу ҹәһәт габарыг шәкилдә нәзәрә чарпмыр. М. Ф. Ахундовун сатирик комедијаларынын тамашаја гојулмасындан сонра, бу комедијанын јени нүмунәләри Н. Вәзиров, Ә. Һагвердијев, Ҹ. Мәммәдгулузадә вә башгалары тәрәфиндән јарадылмышдыр.

Хүсусән, өз үслубу вә јарадыҹылыг хүсусијјәтләри илә Гогола даһа јахын олан бөјүк реалист- сатирик Ҹ. Мәммәдгулузадә «Өлүләр» комедијасында Шәргин феодал-руһани керилијини, наданлыг вә мөвһуматы сатирик күлүш һәдәфи етмишдир.

Азәрбајҹан совет комедиографијасында бу жанрын күчлү нүмунәләри С. Рәһман тәрәфиндән јарадылмышдыр. Онун «Тој» (1938), «Хошбәхтләр» (1940), «Јалан» (1968) пјесләри сатирик комедијалардыр. Бу пјесләрдә муасир һәјатымызын мәнфиликләри, көһнәлик галыглары характер вә вәзијјәт комизми васитәләри илә тәнгид едилир. Мүәллиф «Ајдынлыг», «Нишанлы гыз» комедијаларында сатирик күлүш бојаларындан истифадә етмәклә, лирик характер вә вәзијјәтләр дә јаратмышдыр. Азәр образынын идеаллары, севкиси («Ајдынлыг» пјесиндә), Ҹамал — Бановшә образларынын мәнтиги, характери («Нишанлы гыз») бу ҹәһәтдән диггәти ҹәлб едир. Демәк, сатирик комедијадан лирик комедијаја догру жанр дәјишмәләри, ән'әнәви олараг дөврдән-дөврә, сәнәткардан-сәнәткара кечир.

Драматург М. Ибраһимовун илк комедијасы «Кәндчи гызы», (1963), даһа сонра јаздыгы «Јахшы адам» (1967) комедијаларында да сатирик -јумористик васитәләрлә бирликдә, лирик бојалар түнддүр. Бановшә («Кәндчи гызы»), Азәр, Әли мүәллимин гызлары («Јахшы адам») вә башга образларын вәзијјәт вә характериндә бу жанр кејфијјәтини мүшаһидә етмәк олур.

Белә жанр дәјишмәләринин муасир сәһнә әсәрләринин драм нөвүндә дә көрүрүк. Драм жанры тарихи јаранышы е'тибары илә фаҹиә вә комедијадан сонра мејдана кәлиб, бу ики нөвүн ортаг хүсусијјәтләрини өзүндә бирләшдирир. Мә'лумдур ки, классик комедијаларда драматик үнсүрләр дә верилирди. (Грибоједовун «Агылдан бәла», Ҹ. Мәммәдгулузадәнин «Өлүләр» комедијаларында олдугу кими). Еләҹә дә фаҹиә вә драмларда комик үнсүрләр мүәјјән јер тутур. Буну Шекспирин «Магбет», «Отелло» фаҹиәләриндә; Ҹ. Ҹаббарлынын «Алмаз», «Јашар» драмларында мүшаһидә едирик. Демәк, сәһнә әсәрләриндә жанр гарышыглыгы да характерик һалдыр ки, бу ҹәһәти тәдрисдә унутмаг олмаз.

Фаҹиә вә драм жанрында мүсбәт гәһрәманларын ичтимаи идејалар угрунда мүбаризәси, һәјат вә мәишәт көһнәлијинә гаршы јенилији үстүн тутмасы, кәскин характер тоггушмалары әсас јер тутур. Комедија кими драмын да мүхтәлиф нөвләри вардыр: тарихи драм, ичтимаи драм, аилә-мәишәт драмы, лирик драм вә с.

Драмын гејд етдијимиз нөвләринә даир Азәрбајҹан совет драматуркијасындан истәнилән гәдәр нүмунә көстәрмәк мүмкүндүр. С. Вургунун «Вагиф», С. Рүстәмин «Гачаг Нәби», Һ. Меһдинин «Низами» тарихи драмлары; Ҹ. Ҹаббарлынын «1905-чи илдә», Ә. Мәммәдханлынын «Шәргин сәһәри» ичтимаи драмлары; И. Әфәндијевин «Атајевләр аиләсиндә», М. Һүсејнин «Алов», Б. Ваһабзадәнин «Бир кәндин үч оглу» мәишәт драмлары; И. Әфәндијевин «Сән һәмишә мәнимләсән», «Мәһв олмуш күндәликләр», «Мәним күнаһым», «Унуда билмирәм», Ш. Гурбановун «Сәнсиз», Б. Ваһабзадәнин «Икинчи сәс», «Јагышдан сонра» лирик драмлары тамашачылара мә'лумдур. Орта мәктәб програмында бу пјесләрин бә'зиләринин

Scanned with MOBILE SCANNER

тәдрисинә јер верилмишдир. Муәллим, мүхтәлиф синифләрдә кечдији драм әсәрләринин тәһлилиндә онларын жанр хүсусијјәтләрини дә ајдынлашдырмағы унутмамалыдыр. Бә'зән тәдрисдә бу чәһәтә аз әһәмијјәт верилмәси һалларына тәсадүф олунур.

Совет драматуркијасында сон вахтлар лирик комедијалар даһа чох јарандығы кими, лирик драмлар да кениш јер тутур. Бу да сосиалист һәјатынын никбин, шән, поезија руһундан, совет адамынын јени мә'нәви кејфијјәтләриндән ирәли кәлир.

Јухарыда гејд етдијимиз жанр гарышыглығыны мәктәб програмы үзрә кечилән сәһнә әсәрләриндә дә изаһ етмәк олар. Мәсәлән, V синифдә тәдрис олунан «Ләнкәран ханынын вәзири» (М. Ф. Ахундов) комедијасында Мирзә Һәбибин арвадлары тәрәфиндән күлүнч вәзијјәтә салынмасы водевил маһијјәтиндә олдуғу кими, пјесдә Тејмур ағанын ханы дәниз кәзинтисиндә боғмасы драматик маһијјәт дашыјыр. Јахуд IX синифдә кечилән «Мүсибәти Фәхрәддин» фачиәсиндә анлә-ган әдавәти мәсәләси габарыг јер тутур ки, бу да әсәрә мелодраматиклик кәтирир. Еләчә дә бу синифдә «Өлүләр» (Ч. Мәммәдгулузадә) комедијасынын хүсусијјәтләриндән данышаркән, пјесдә күчлү комизм олдуғуну ајдынлашдырмагла, әсәрдә драматик сәһнә вә кәрүшләрин олдуғуну да гејд етмәк лазымдыр. (Искәндәрин сон пәрдәдәки чыхышы кими). Белә жанр гарышыглығыны даһа бир сыра сәһнә әсәриндә мүшаһидә етмәк олур. Мәсәлән, «Шәргин сәһәри» (Ә. Мәммәдханлы) драмында фачиәви сәһнәләр вә образлар вардыр. Пјесин финалында Бәһруз вә Диларәнин дүшмән әли илә гәтлә јетирилмәсиндә әсил фачиә сәһнәси јарадылмышдыр. И. Әфәндијевин «Маһны дағларда галды» драмында Шаһназын ахырда мәһв олмасы ону әсәрин фачиәви образына чевирир.

Фикримизи јекунлашдырараг бу нәтичәјә кәлирик ки, сәһнә әсәрләринин тәдрисиндә жанр хүсусијјәтләрини вә онларын дәјишмәләрини дәгиг өјрәнмәјә сә'јлә јанашмаг, бунлары тәдрис олунан пјесләр үзрә шәрһ етмәјә диггәт едилмәлидир.

ШАКИРДЛӘРДӘ СИНИФДӘНКӘНАР МҮТАЛИӘЈӘ МАРАГ ТӘРБИЈӘ ЕТМӘК ТӘЧРҮБӘСИНДӘН

Нағы КҮНӘШЛИ

«Мән бүтүн јахшы чәһәтләрими китабларын сајәсиндә әлдә етмишәм»

(М. Горки)

Мүталиә, хүсусән бәдии әсәрләрин охунмасы шакирдләрин тәхәјјүлүнү зәнкинләшдирир, онларын бәдии әдәбијјата олан марағыны даһа да артырыр вә јазы савадыны xejли јүксәлдир. Бәдии әдәбијјатын мүталиәси шакирдләрдә коммунист тәрбијәси вә коммунист ирадәси јарадылмасында бөјүк рол ојнајыр, онларын шүурларына коммунизм идејалары ашылајараг, дүзкүн бир истигамәт верир.

Инсанын билијини артырмаг үчүн ән јахшы васитә вә силаһ китабдыр. М. Горки јазыр: «Китабы севин. о, һәјатымызы јүнкүлләшдирәр. Фикирләрин, дујғуларын вә һадисәләрин мүхтәлиф вә чошғун, долашыг силсиләсиндән баш чыхармаг үчүн сизә бир дост кими көмәк едәр.

Китаб сизә, һәм инсана, һәм дә өзүнүзә һөрмәт етмәји өјрәдәр, гәлбинизи дүнја мәһәббәтилә, инсан мәһәббәти илә руһландырар».

Охудуглары мүхтәлиф мәзмунлу елми, бәдии китаблар васитәсилә шакирдләр сосиалист ичтимаи гурулушумузу, истеһсалат вә тәсәррүфатымызын мүһүм саһәләрини өјрәнир вә бунунла да јени типли адамларын јетишдирилмәсинә хидмәт едән бәдии тәрбијә кәнчләри мүгәддәс сосиалист Вәтәнимизин ән лајагәтли вә шәрәфли бир вәтәндашы олмаға һазырлајыр.

Орта мәктәбләрин VIII—IX—X синифләриндә әдәбијјат програмы үзрә материалларын бөјүк бир гисми синифдәнкәнар оху васитәси илә һәјата кечирилир. Мә'лумдур ки, бөјүк

Scanned with MOBILE SCANNER

һәмин бәдии әсәрләр мүнтәхәбатларда мүхтәсәр верилмишдир, лакин онлары тәһлил етмәк үчүн мүтләг тамам охујуб мәнимсәмәк лазымдыр. Габагчыл әдәбијјат мүәллимләри VIII—IX—X синифләрдә синифдәнкәнар мүталиәни дәрс илинин илк күнләриндән тәшкил едирләр. Бунун үчүн онлар әввәлән, һәр синфин програм материалы илә әлагәдар олан китабларын сијаһысыны тәртиб едир, ону рүбләрә бөлүр вә сонра да шакирдләрә тәгдим едирләр. Онлар бу иши елә планлашдырырлар ки, һәр бир әдиб вә јазычынын јарадычылығы кечирилинчәјә гәдәр мүәллимин мәсләһәти илә онун башлыча әсәрләри шакирдләр тәрәфиндән охунуб гуртармыш олсун.

Габагчыл мүәллимләр сәрбәст охумаг үчүн шакирдләри марагландыран китаблар сечир вә онлары мүталиәјә марагландырырлар. Онлар чалышырлар ки, шакирдләрин синифдәнкәнар охујачаглары китаблар бәдии, марағлы, мәзмунча долғун, идејача сағлам олмагла, һәм дә мәктәблиләрин јаш вә билик сәвијјәсинә ујғун олсун.

Шакирд, һәр шејдән әввәл, китабы бөјүк еһтирасла севмәли, ондан хүсуси зөвг алмалыдыр. Она көрә дә мүәллим шакирддә китаба бу еһтирасы ојатмаға чалышмалыдыр. Шакирдләрдә китаба мараг тәрбијә етмәк мәгсәди илә З. Әлијева (Сабирабад шәһәр I нөмрәли мәктәбин мүәллими), В. И. Ленинин, классик рус вә Азәрбајҹан јазычыларындан Пушкинин, М. Горкинин, Фүзулинин, М. Ф. Ахундовун вә башгаларынын мүталиә илә мәшғул олдугларыны ушаглара хатырладыр.

Зибејдә мүәллим ушаглара хатырладыр ки, бир дәфә К. Марксын гызлары ондан анкет долдурмасыны хаһиш етмишдиләр. Анкетин бир чох суаллары ичәрисиндә бунлар да вар иди: «Сиз сәадәти нечә тәсәввүр едирсиниз?». Маркс бу суала ҹаваб верир: «Сәадәт мүбаризә етмәкдир».

«Сизин севимли мәшғәләниз нәдир?».

—«Китабларын ичиндә әлләшмәк». К. Маркс китабларын ичиндә әлләшмәји она көрә севирди ки, китаб онун елми-тәдгигат ишләри үчүн зәрури иди. О, әсәрләри илә зәһмәткешләрин мүбаризәсинә истигамәт верирди.

Анкетләрдә «сәнәтиниз» суалына «әдәбијјатчыјам»—ҹавабы верән даһи Ленин китабы зәһмәткешләрин сәадәти уғрунда мүбаризәдә гүввәтли бир силаһ һесаб едирди. Ленин һеч бир заман китабы садәҹә дидләмәк хатиринә механики сурәт-

тә [illegible] охумаз, һәр бир китабы [illegible] мүталиәсинә [illegible]

Коммунизм [illegible] III гурултајындакы нитгиндә [illegible] демишдир: «Инсан, мүбаризә [illegible] китаб [illegible] јохдур, чүнки о, [illegible] уғруну дәвам етдирирләр».

В. И. Ленин 1913-чү илин [illegible] «[illegible]» һекајәсини охудугдан сонра [illegible]:

«Дүнән ахшам бу һекајәни охудуб [illegible] бајағы чыхмыш. Мән [illegible] ки, [illegible]».

1913-чү илдә В. И. Ленин Украинада олдуғу М. Горкијә јазмышдыр: «Бураја [illegible], бу јахшы [illegible] јахшы китабхана јохдур, бу [illegible]». Зибејдә мүәллим даһи Марксын, Ленинин [illegible] китаб һаггында бәзи мүлаһизәләрини шакирдләрә [illegible] онларда китаба, мүталиәјә даһа артыг мараг [illegible] вә бөјүк нәтиҹә чыхарыр. Демәк: китаб [illegible] мүәјјән бир мәгсәд вә шүурла охујан, ону һәјатла, [illegible] коммунизм уғрунда мүбаризә илә әлагәләндирә [illegible] досту вә јахын мәсләһәтчиси ола биләр. Бураја [illegible] Зибејдә мүәллим чох заман һәвәсләндирмә [illegible] китабы охуну синфә апарыб шакирдләрә көстәрир. Һәр [illegible] китабын марағлы вә шакирдләри ҹәлб едән бир парчасыны охујур вә ја мәзмунуну нағыл едир вә бу китабы охумаларыны онлара тәвсијә едир.

Зибејдә мүәллим дејир ки, охунан китаб һаггында шакирдләрә суаллар вермәк, [illegible] вә [illegible] шакирдләри синифдәнкәнар мүталиәјә алышдырмаг [illegible]. Һәр күн дәрсдән сонра Зибејдә мүәллим мүнтәзәм сурәтдә шакирдләрин синифдәнкәнар охусу илә мәшғул олур. Епик, лирик вә драматик әсәрләри охујаркән нәјә даһа артыг фикир вермәк лазым олдуғуну онлара көстәрир.

Ајры-ајры шакирдләрин һансы әсәрләри нечә охудугларыны, [illegible] чәтинлик чәкдикләри һаггында мүәллим мүсаһибә апарыр, онлара јардымчы көстәришләр верир.

Бир чох сијаси, елми вә һәтта тарихи-бәдии әсәрләрин бүтүнлүклә мәзмунуну вә ајры-ајры сурәтләри, тәсвирләри вә сөзләри јахшы баша дүшмәк үчүн Зибејдә мүәллим лүғәт вә енсиклопедијалардан истифадә етмәк јолларыны да онлара өјрәдир.

Scanned with MOBILE SCANNER

Һәфтәдә бир дәфә мүәјјән едилмиш синифдәнкәнар оху саатында шакирдләр [illegible] гуртарандан сонра мәктәбдә [illegible] вә мүәллим охунмуш әсәрләри мәзмунуну [illegible] сөһбәт едирләр.

Бу просеси јүксәк вә мәгсәдјөнлү апармасы үчүн бүтүн шакирдләри фәал иштирак етмәси үчүн, бә'зән мүәллим бир нечә [illegible] һиссәләрә бөлүр вә бир нечә шакирдә [illegible] һаггында шакирдләрин гыса мүтaлиәләрини [illegible] вә әсәрин нечә мәнимсәнилдијини јохладыгдан сонра мүәллим әсәрин идејасыны вә тәрбијәви мәгсәдини изаһ [illegible] мүзакирә [illegible] едир.

Оху дәрс [illegible] шакирдләрин әксәријјәти мәктәб китабханасына вә шәһәр китабханасына үзв олур. Мүәллим һәр ики китабхана илә сых әлагә сахлајыр. Јени әдәби-бәдии китаблар һаггында китабханада аннотасијалар тәртиб едиләрәк, китабын ады, мүәллифи, нәшр олундуғу тарих вә мәзмуну һаггында гыса мә'лумат верилир. Китабханада тез-тез јени китабларын сәркиси тәшкил олунур. Бу да охучулар арасында мараг ојадыр, китабханаја һәр јени китабларын алынмасыны [illegible] едир.

Мәктәбдә VIII—IX—X синифләрин ән габагчыл шакирдләриндән ибарәт оху фәаллары јарадылмышдыр. Бунлар синифләрдә китаб һәвәскарларынын сајыны артырыр вә јени китабләра даир «Әдәби јениликләр» тәртиб едәрәк синифләрдән асыр, бүтүн шакирдләрин диггәтини бунлара чәлб едирләр.

Јени китабларын тәблиғ едилмәсиндә, шакирдләрдә мүталиә марағынын артырылмасында мәктәбдә әдәбијјат дәрнәји, дивар гәзетләриндән дә истифадә едилир.

Әдәбијјат мүәллиминин рәһбәрлији илә шакирдләрдә елә вәрдиш вә адәт јарадылмышдыр ки, китаб охумаг онлар үчүн [illegible] бир мә'нәви еһтијач кими тәләбә чеврилмишдир. Мүәллим синифдәнкәнар мүталиә ишиндә шакирдә нәзарәт етмәк, шакирд, шүбһәсиз, әлиндә мә'лумат [illegible] етмәјәрәк вә китабы вәрәгләјиб бир тәрәфә гојачагдыр.

Охунан китабын узун мүддәт јадда галмасы үчүн мүәллим мүталиә вә мүталиәнин һесабат ишинин сәмәрәли тәшкил етмишдир. Бу мәгсәдлә дә о, һәр бир шакирд үчүн һансы китабы мүталиә етмәси һаггында хүсуси дәфтәр ајырмышдыр. Бу «Мүталиә дәфтәри» адланыр вә бурада әсәрин гыса мәзмуну [illegible] едилир.

Синифдәнкәнар оху ишиндә ән јахшы көмәкчи васитәләрдән бири дә әдәбијјат дәрнәјидир. Әдәбијјат дәрнәјиндә шакирдләр ајры-ајры јазычыларын һәјат вә јарадычылығы, ајры-ајры әсәрләр һаггында мә'рузә едир, әдәби-бәдии мүһакимәләр, мүзакирәләр, диспутлар кечирирләр.

Шүбһәсиз ки, бунлар анчаг мүәјјән бир әсәри охумаг әсасында ола биләр. Демәли, әдәбијјат дәрнәји шакирдләри синифдәнкәнар мүталиәјә мараг тәрбијә едир.

Мәктәбдә тәшкил олунан әдәбијјат дәрнәјиндә 20 нәфәрдән артыг шакирд иштирак едир. Дәрнәјин иш планы һәр ајда бир дәфә тәртиб олунур. Индијәдәк дәрнәкдә ашағыдакы мөвзулар үзрә мүһазирәләр охунмушдур:

1. Марксизм классикләри бәдии әдәбијјат һаггында.
2. Сосиалист реализми вә ингилаби романтизм.
3. Максим Горки сосиалист реализми кими.
4. Совет Ордусу вә әдәбијјат.
5. Азәрбајчан совет әдәбијјаты Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә.
6. Фүзулинин бәдии ифадә васитәләри вә с.

Әдәбијјат дәрнәји планына јерли шаирләрин өјрәнилмәси, халг әдәбијјатынын топланылмасы вә с. мәсәләләр дә дахил едилмишдир.

Дәрнәк үзвләриндән бир нечәси (X синиф шакирдләри) Ә. Сабирин, Ч. Мәммәдгулузадәнин вә б. бир сыра әсәрләри үзрә (мәсәлән, «Өлүләр», «Гурбанәли бәј», «Охутмурам, әл чәкин» вә с.) мараглы шәкилләр чәкмишләр. Дәрнәјин башга үзвләри (VIII синиф шакирдләри) јазычыларын шәкилләриндән вә сечилмиш һикмәтли сөзләрдән ибарәт әдәби албомлар дүзәлтмишдир.

Шакирдләрин синифдәнкәнар мүталиәләри програмда көстәрилән вә јахуд мүәллимин лазым билдији вә мәсләһәт көрдүјү бәдии әсәрләри охумасы илә гуртармыр. Мәктәбдә шакирдләрин синифдәнкәнар мүталиә ишиндә дөври мәтбуаты, гәзет вә мәчмуәләри изләмәләринә, охумаларына да чидди фикир верилир.

Орта мәктәбин јухары синиф шакирдләринин јаш хүсусијјәтләри вә билик сәвијјәләри бunu тәләб едир, чүнки бу шакирдләр артыг өлкәмиздәки сосиалист гуруҹулуғунун күндәлик мәсәләләри, партија вә Совет һөкумәтинин харичи сијасәти вә беjнәлхалг вәзијјәт мәсәләләри илә мараггланмалыдырлар. Бунун да анчаг дөври мәтбуаты мунтәзәм охумагла өјрәнмәк олар. Буна көрә дә мүәллим бу мәсәләјә артыг дәрәчәдә фикир

Scanned with MOBILE SCANNER

верир. Мәктәбин јухары синиф шакирдләринин әксәријјәти гәзет вә мәчмуәјә абунә јазылмышдыр. Мәсәлән, фәал пионер вә комсомолчулардан «Азәрбајчан пионери», «Әдәбијјат вә инчәсәнәт» гәзетләринә, «Коммунист», «Пионер» журналларына абунәчидир. Фәал охучулар «Азәрбајчан пионери» гәзети вә «Пионер» журналы редаксијалары илә сых әлагә сахлајырлар.

Һәр рүбдә бир дәфә мәктәбдә охучулар конфрансы кечирилир. Бурада шакирдләр охудуглары әсәрләр һаггында өз мүлаһизәләрини сөјләјирләр. Онлара лазыми мәсләһәт вә көстәришләр верилир. Үмуми мөвзуларда верилән јазыларын синифдәнкәнар оху ишиндә мүсбәт тә'сири олур. Шакирдләр мүхтәлиф материаллар охујараг вә тәдгигат апарараг, верилән мөвзу әтрафында мүстәгил дүшүнүрләр. Шакирдләрә милли ифтихар һиссинин ашыланмасы вә онларда коммунист дүнјакөрүшүнүн дәринләшмәси үчүн белә актуал мөвзулар үзәриндә ишләмәјин бөјүк әһәмијјәти вардыр. Бу мәгсәдлә Зибејдә мүәллим һәр рүбдә 1—2 дәфә ашағыдакы мөвзулар үзрә X синифдә јазы ишләри апарыр.

1. ССРИ Конститусијасы — бүтүн дүнјада ән демократик конститусијадыр.
2. Совет ордусу мағлубедилмәздир.
3. Јени 9-чу бешиллик вә өлкәмиздә нәһәнк тикинтиләр.
4. Азад совет гадынлары.
5. ССРИ—гәһрәманлар Вәтәнидир.

Көрүндүјү кими, синифдәнкәнар мүталиә илә мүнтәзәм мәшғул олмаг, әдәбијјат дәрнәјиндә мәшғәлә апармаг, бәдии парчалар әзбәрләмәк, мәтбуаты охумаг шакирдләрин шифаһи вә јазылы нитг мәдәнијјәти инкишафына јахшы тә'сир көстәрир, онларын дилини зәнкинләшдирир, ифадәсини јахшылашдырыр, әдәби биликләрини хејли күчләндирир вә дәринләшдирир.

КӨРКӘМЛИ АЛИМ ВӘ ӘДӘБИЈЈАТ МЕТОДИСТИ

Көркәмли алим вә әдәбијјат методистимиз, севимли дост вә һәмкарымыз, мәрһум профессор Әлјар Гарабағлынын бу күнләрдә анадан олмасынын 70 иллији тамам олур. О, јетмиш илә јахын мә'налы өмрүнүн әлли илдән чохуну халг маарифи вә елмимизин инкишафына сәрф етмишдир.

Тәхминән јарым әср бундан әввәл, 1923-чү илдә «Јени фикир» гәзетиндә «Борчалыда маариф ишләри» адлы бир мәгалә дәрч олунмушду. Мәгаләнин мүәллифи кәнч кәнд мүәллими Әлјар Гарабағлы иди. Мәгаләдә јени гурулмуш совет һөкумәтинин халг маарифинә көстәрдији гајғынын мәһәббәтлә гејд едилмәси, мәктәб ишини јахшылашдырмаг үчүн ирәли сүрүлән фајдалы тәклифләр габагчыл зијалыларын диггәтини чәлб етдији һалда, јенилијә, елм вә мәдәнијјәтә гаршы чыхан Борчалы маһалынын көһнә фикирли адамларыны хејли гәзәбләндирмишди.

Әлјар Гарабағлы о заман доғма кәнди Нәчмәддиндә ачылмыш ибтидаи мәктәбдә һәм мүдир, һәм дә мүәллим ишләјирди. О, доғма балаларын елмә, маарифә јијәләнмәсини тә'мин етмәк үчүн мәктәбин нечә бөјүк әһәмијјәтә малик олдуғуну әһали арасында јорулмадан тәблиғ едирди.

Әлјар Гарабағлы маариф чәбһәсинә гәдәм гојдуғу илк күндән мүәллимлији, онун чәмијјәтдәки ичтимаи рол вә әһәмијјәтини ајдын баша дүшүрдү.

О, «Борчалыда маариф ишләри» адлы мәгаләсиндә совет һакимијјәти сајәсиндә аз бир мүддәтдә нәинки тәкчә Борчалы гәзасында, һабелә бир сыра кәндләрдә вә үчгарларда мәктәбләрин ачылмасыны севинчлә гејд едир, бу мәктәбләрин кәндин һәјатында нечә бөјүк рол ојнајачағындан сөһбәт ачырды.

20-чи илләрин әввәлләриндән башлајараг, мәтбуат сәһифәләриндә јени әлифба уғрунда кәскин мүбаһисәләр кедирди. Јени әлифба уғрунда мүбаризә, әјни заманда дилимизин

Scanned with MOBILE SCANNER

сафлыгы угрунда мүбаризә иди. Азәрбајҹанда Совет һөкумәтинин маариф, мәдәнијјәт, һабелә дилимизин сафлыгы, әдәбијјатымызын инкишафы саһәсиндә һәјата кечирдији мүһүм тәдбирләри диггәтлә изләјән Әлјар Гарабағлы, бу ишин әсл маһијјәт вә әһәмијјәтини јерли әһали арасында тәблиғ едир, јаздығы мәгаләләрлә Әзиз Шәриф, Әли Назим, Рза Шаһвәләд вә башга зијалыларын сәсинә сәс верир, өз һәмвәтәнләрини халгын маарифләнмәси јолунда әлдә олан бүтүн имканлардан истифадә етмәјә чағырырды.

Кәнч кәнд мүәллими Әлјар Гарабағлы Күрҹүстанда, Борчалы маһалында, һабелә Гарајазы, Болниси, Башкечид рајонларында, учгар кәндләрдә бу јүксәк амал угрунда мүбаризә апарырды.

Онун бу саһәдә нечә инадла мүбаризә апардыгыны «Јени јол» гәзетинә көндәрдији мәктуб вә мәгаләләрдән ајдын көрмәк олар. Бу мәктублары нәзәрдән кечирдикдә кәнч Әлјар мүәллимин ејни заманда көзәл гәләмә, журналистлик мәһарәтинә малик олдуғуну ајдын көрүрүк. Фикри дүрүст вә сәрраст ифадә етмәк, әсл мәтләби образлы шәкилдә верә билмәк, јығчамлыг вә дил садәлији—бүтүн бунлар кәнч Әлјарын гәләминә хас олан кејфијјәтләрдир.

Ә. Гарабағлы мәдәни ингилаб саһәсиндә, хүсусән, маариф мәсәләләринин мүвәффәгијјәтлә һәлл едилмәси үчүн бир сыра ваҹиб ишләрин көрүлмәсини, мәсәлән, дәрсләрин нормал кечмәсиндән өтрү лазыми шәраитин јарадылмасы јени әлифба илә дәрс демәк габилијјәтинә малик мүәллим кадрларынын һазырланмасы, күнүн тәләбләринә ҹаваб верә биләҹәк садә дилдә јазылмыш дәрсликләр тәртибини мүһүм шәрт һесаб едирди. Ә. Гарабағлы «Јени јол» гәзетиндә (16 нојабр 1924, № 37 (91)) мүәллимин шәхси кејфијјәти, онун мәдәни сәвијјәси, мәфкурә сафлыгы вә билик дәрәҹәсиндән данышараг, «мәктәбләримизин тәрәггиси мүәллимләрин билијинә бағлыдыр», — дејирди.

Ә. Гарабағлы 1926-чы илдә Бакыја кәлир, әввәлҹә педагожи техникумда, сонра исә АПИ-дә тәһсилини давам етдирир. Бакыдакы I нөмрәли нүмунә бејнәлмиләл мәктәбиндә әдәбијјат мүәллими ишләјән Ә. Гарабағлы өз ишкүзарлығы, шакирд вә мүәллим коллективинә мүнасибәти, кениш дүнјакөрүшү, һәртәрәфли билији илә ишләдији коллективин рәғбәтини газаныр, јахшы методист вә елми ишчи кими танынып. Әлјар Гарабағлынын фәалијјәтиндә мүәллимлик, елми фәалијјәт, журналистлик бир вәһдәт тәшкил едир. О, јахшы дәрс дедији, елми-методики саһәдә сәмәрәли ишләдији кими, әдәбијјатымызын мүхтәлиф мәсәләләринә аид мәгаләләр јазыр, шифаһи халг әдәбијјатыны тәдгиг едир, ејни заманда мәдәни ингилабын һәјатымызда, мәишәтимиздә, инсанларын шүурунда әмәлә кәтирдији бөјүк дәјишикликләри әкс етдирән мәгалә вә очеркләрлә чыхыш едирди. Совет гурулушунун әмәкчи инсана бәхш етдији сәадәти Ә. Гарабағлы «Ибиш әмоглу» очеркиндә бөјүк усталыг вә сәмимијјәтлә тәсвир етмишдир.

Ә. Гарабағлы 1933-чү илдән башлајараг орта мәктәбләр үчүн дәрслик һазырламаг ишинә ҹәлб едилир. Онун VI синифләр үчүн тәртиб етдији «Әдәбијјат мүнтәхәбаты» (Проф. Фејзулла Гасымзадә илә бирликдә) кәнч мүәллим—методистә бөјүк шөһрәт газандырыр. Беләликлә о, 1939-чу илдән Азәрбајҹан Дөвләт Елми-Тәдгигат Педагокика Институтунда баш елми ишчи сифәтилә ишләјир, бурада Азәрбајҹан дили вә әдәбијјат шө'бәсинә рәһбәрлик едир. Ә. Гарабағлы артыг бу илләрдә республикамызын әдәбијјат тәдриси саһәсиндә чалышан ән габагчыл алимләриндән бири кими танынырды. О, көркәмли алим-әдәбијјатшүнаслар — М. Ариф Дадашзадә, Ф. Гасымзадә, Һ. Араслы вә башгалары илә бирликдә орта мәктәбләримиз үчүн әдәбијјатдан програм вә дәрсликләрин һазырланмасында фәал иштирак едир, сөз сәнәтинин тәдриси мәсәләләринә һәср олунмуш елми—методик мәгаләләр јазыр, әдәбијјатын тәдрисинә аид методик вәсаитләри редактә едирди. 1940-чы илдә проф. Ф. Гасымзадәнин редакторлуғу алтында чыхан «Әдәбијјат методикасы» китабынын мүһүм оригинал фәсилләри Ә. Гарабағлы гәләминә мәхсус иди. 1941-чи илдән та өмрүнүн ахырына кими С. М. Киров адына АДУ-нун Азәрбајҹан әдәбијјаты тарихи кафедрасында ишләјән Ә. Гарабағлы өзүнү јахшы ҹәһәтдән танытмыш, көзәл мүәллим, алим-әдәбијјатшүнас, республикамызда әдәбијјат тәдриси методикасы саһәсиндә ән көркәмли мүтәхәссис кими мәшһурлашмышдыр.

Профессор Ә. Гарабағлы 1940-чы илдән та һәјатынын сонуна кими орта мәктәбләрдән өтрү әдәбијјат програмларынын (V—VII вә VIII—X синифләр) әсас мүәллифләриндән бири олмушдур. О, бир алим-методист кими, 15 адда елми-методик китаб дәрҹ етдирмиш, јүзләрлә гәзет вә журнал мәгаләси јазмышдыр.

Досент **Бағыр БАҒЫРОВ.**

Scanned with MOBILE SCANNER

СУАЛЛАРА ЧАВАБ

Мәчмуәмизин охучулары редаксијаја һәр ај чохлу мәктуб көндәрир. Азәрбајчан дили вә онун тәдриси мәсәләләринә даир мүхтәлиф суаллара чаваб вермәји хаһиш едирләр. Һәмин суаллары характеринә көрә бир нечә група бөлмәк мүмкүндүр. Онларын бир гисми «Азәрбајчан дилинин грамматикасы» (I, II һиссә) дәрсликләриндәки ајры-ајры мәсәләләрә, нөгсанлара мүнасибәтимизи билдирмәји гаршыја гојан суаллардыр. Нәзәрә алынмалыдыр ки, һәмин дәрсликләри индики шәраитдә тәһлил вә тәнгид етмәк о гәдәр дә мәгсәдәујғун дејил, чүнки Азәрбајчан дилиндән јени програмларын тәтбигинә башланмасы јени дәрсликләрин јарадылмасы зәрурәтини гаршыја гојмушдур. Буна көрә дә артыг истифадәдән дүшмәкдә олан дәрсликләр һаггында тәкрар-тәкрар сөһбәт ачмаға, фикир сөјләмәјә зәнн едирик ки, еһтијач јохдур. Одур ки, биз бә'зи мүәллимләрин һәмин дәрсликләрлә әлагәдар суалларына чаваб вермәји мәгсәдәујғун һесаб етмирик.

Алдығымыз мәктублардакы суалларын башга бир гисми Азәрбајчан дили тәдриси методикасынын проблем мәсәләләринә даирдир. Мәсәлән, грамматик тәһлил нечә апарылмалыдыр? Рабитәли нитг инкишафы үзрә ишләрин тәшкилиндә һансы јоллардан истифадә олунмалыдыр? вә с. Шүбһәсиз ки, белә суаллара беш-он кәлмә илә чаваб јазмаг мүмкүн дејил; һәтта чавабы 5—10 сәһифәдә дә әһатә етмәк чох чәтиндир. Буна көрәдир ки, һәмин суаллары мәчмуәдә чавабсыз бурахмағымыз һеч дә сәбәбсиз һесаб едилмәмәлидир.

Алдығымыз суалларын бир гисми исә тәкрар характери дашыјыр, јә'ни онлар мәчмуәмизин әввәлки илләрә аид бурахылышларында әһатә едилмиш суалларын, демәк олар ки, ејнән тәкрарындан ибарәтдир.

Бүтүн бунлары гејд етмәкдә мәгсәдимиз ондан ибарәтдир ки, редаксијаја көндәрилән суалларын һамысына вахтында вә әтрафлы чаваб јаза билмәмәјимиздән, мәчмуәдә һәмин суалларын анчаг бир гисминә јазылы чаваб дәрч етдирмәклә мәһдудлашмағымыздан бизә мүхтәлиф суалларла мүрачиәт едән мүәллим јолдашлар нараһат вә наразы галмасынлар. Биз мәчмуәдә елә суаллара чаваб вермәјә чалышырыг ки, онлар, һеч олмазса, мүәллимләримизин бөјүк бир гисмини марагландыран мәсәләләрә аид олсун.

С у а л: Нә үчүн **Совет Ордусу** бирләшмәсиндә һәр ики сөз, **Совет һакимијјәти** бирләшмәсиндә исә јалныз биринчи сөз бөјүк һәрфлә јазылыр?

Г. Әлијев — Е р м ә н и с т а н ССР. С и с ј а н р а ј о н у.

Ч а в а б: Совет Ордусу бирләшмәси мүрәккәб ад кими формалашмыш вә бизим ордумузун рәсми ады олараг гәбул едилмишдир.

Совет һакимијјәти бирләшмәси исә ад дејил. **Совет торпағы, Совет гурулушу, Совет чәмијјәти** вә с. бирләшмәләри исә, әксинә, ејни характерли синтактик ваһидләрдир. Бу бирләшмәләрдә **совет** сөзү јалныз үслуби бахымдан бөјүк һәрфлә јазылыр. (Һәмин сөзүн емосионал тә'сирини гүввәтләндирмәк үчүн.) Лакин бә'зи рәсми материалларда (сәнәдләрдә), сијаси-күтләви мәгалә вә китабларда **совет чәмијјәти** бирләшмәси хүсуси ад кими (Советләр Иттифагы анлајышыны ифадә едән ад кими) дә ишләнә биләр ки, белә һалда һәмин бирләшмәнин һәр ики тәрәфи бөјүк һәрфлә верилир. Демәк, гејд етдијимиз бирләшмәдә һәр ики сөзүн бөјүк һәрфлә јазылмасы үслуби-семантик сәбәбләрдән асылыдыр. Орта мәктәб шагирдләринин бунунла әлагәдар бурахдыглары «сәһвләри» мүәллим онларын јазыларыны гијмәтләндирәркән нәзәрә алмалыдыр.

Суал 1. Нә үчүн **Көјчај** сөзү битишик, **«Көј көл»** сөзү исә ајры јазылыр?

С у а л 2. «ССРИ мүдафиә назири» бирләшмәсиндә **«мүдафиә назири»** сөзләри мәтбуатда нә үчүн кичик јазылыр?

Һ. Әлијев Ермәнистан ССР. М е г р и р а ј о н у.

Ч а в а б 1. Көјчај, Ағдам, Ағдаш вә с. кими чоғрафи адларын һеч бириндә онларын тәркибиндәки ајры-ајры сөзләр өз һәгиги мә'насында ишләнмир; әслиндә, бунларын мәчази мә'нада ишләндији һаггында олан мүлаһизә илә разылашмаг да чәтиндир. Бә'зи мүәллифләрин гејд етдији кими, **Көјчај** сөзүндәки **көј** вә **чај** сөзләринин мәчази мә'на билдирдијини нә илә әсасландырмаг олар? Фикримизчә, белә чоғрафи адларын әмәлә кәлмәсини онларын етимоложијасына — мәншәјинә әсасланараг изаһ етмәк даһа доғру олар (бу саһә илә хүсуси елм саһәси олан топономија мәшғул олур).

Демәк, **Көјчај** сөзүнүн тәркиб һиссәләри олан **көј** вә **чај** сөзләри шәһәрин ады илә билаваситә бағлы бир мә'на кәсб етмир.

Бу кими характер чәһәтләринә көрә **Көјчај сөзүнү Көј көл** сөзү илә ејниләшдирмәк олмаз. **Көј көл** сөзү илә онун аид олдуғу објект арасында мөһкәм мә'на ујғунлуғу вардыр. Һәмин објект, һәгигәтән, көлдүр вә **көј** сөзү дә она тәсадүфи верилән ад дејил. Әлбәттә, **Көј көл** сөзүнүн ајры јазылмасы тәкчә бир семантик чәһәтинә көрә дејил, башга бир сәбәблә дә әлагәдардыр. Орфографијамызда мөһкәм бир гајда кими гәбул едилиб ки, дәниз, океан вә көл адлары һәмишә ајры јазылсын (даһа доғрусу, онларын тәркибиндәки дәниз, океан вә көл сөзләри ајры јазылсын). **Гара дәниз, Ағ дәниз, Һинд океаны, Бајкал көлү** вә с. адлар бу гәбилдәндир. **Көј көл** сөзүнүн ајры јазылмасында шүбһә доғуран чәһәт онун биринчи тәрәфинин сифәт олмасы илә әлагәдардыр. Чүнки көл, дәниз адларынын әксәријјәти икинчи нөв тә'јини сөз бирләшмәси јолу илә әмәлә кәлмишдир, буна көрә онларда көл, дәниз сөзләри мәнсубијјәт шәкилчиси гәбул едир. Мәсәлән, **Севан көлү, Чејранбатан көлү, Хәзәр дәнизи** вә с. Гыса десәк, **Көј көл** мүрәккәб ады да принсипчә **Гара дәниз, Ағ дәниз** кими мүрәккәб чоғрафи адлардандыр. Одур ки, әкәр **Көј көл** сөзүнү битишик јазсаг, **Гара дәниз, Ағ дәниз** сөзләрини дә битишик јазмалыјыг. Фикримизчә, бу мүгајисәдән чыхарылан нәтичә **Көј көл** сөзүнүн нә үчүн ајры јазылдығыны мүәјјән етмәјә әсас верир.

Ч а в а б 2. Орфографија гајдаларына әсасән, ССРИ-дә јалныз ән али вәзифә адлары бөјүк һәрфлә јазылмалыдыр (**ССРИ Назирләр**

Советинин Сәдри, Сов.ИКП МК-нын Баш Катиби, ССРИ Али Совети Рәјасәт Һеј'әтинин Сәдри); галан вәзифә адларынын һамысы, о чүмләдән ССРИ мүдафиә назири, ССРИ маариф назири вә с. кичик һәрфлә јазылмалыдыр.

Суал. Китаб, журнал вә гәзетләрдә дырнаг ишарәси ики шәкилдә верилир: « », „ “. Бунларын һансы дүзкүндүр? Һансы әлјазмасы, һансы исә чап јазысы үчүн мәгбул һесаб едилмәлидир?

С. Абдуллајев — Којчај рајону.

Чаваб. Индики мәтбуатда, һәтта әлјазмасында да дырнаг ишарәсиндән мүхтәлиф шәкилләрдә истифадә олунур. Лакин бириничиси даһа чох јајылмыш ишарәдир. Әслиндә дырнаг ишарәси мәһз («») шәклиндә гәбул едилмишдир. Һәр һалда бу, јазыда чидди мәсәлә дејил. Әл јазысында да, чап хәттиндә дә һәмин ишарәләрин һәр икисиндән истифадә олунмасы әсил мәгсәдә һеч бир хәләл кәтирмир.

Суал: Ашағыдакы чүмләдә мәсдәрлә ифадә олунмуш зәрфлијә («һәр дәфә ишдән јоргун гајытмағына бахмајараг») һансы суалы вермәк олар? **«Һәр дәфә ишдән јоргун гајытмағына бахмајараг, Таһир һәмишә күмраһ олур».**

Чаваб. Һәмин чүмләдә «һәр дәфә ишдән јоргун гајытмағына бахмајараг» бирләшмәси чүмләнин хүсусиләшмиш зәрфлијидир. Ону характеризә едән башлыча грамматик әламәтләрдән бири «бахмајараг» гошмасы илә ишләнмәсидир (нәзәрә алмаг лазымдыр ки, белә һалларда «бахмајараг» сөзү фе'ли баглама јох, гошма һесаб едилир). Һәмин хүсусиләшмиш тәрзи-һәрәкәт зәрфлијинә тәхминән, белә суал вермәк олар: Таһир һансы шәраитдә күмраһ олур?

Суал 1. Инша јазыда шакирдләрдән бири сөзүн сәтирдән сәтрә кечирилмәсиндә алты сәһв јол вермишдир (мүхтәлиф сөзләрдә). Һәмин сәһвләрин һамысыны бир сәһв һесаб етмәк дүзкүндүрмү?

Суал 2. Бәдии әсәр вә әдәби әсәр ифадәләри арасындакы фәрг нәдәдир?

Ф. Һәсәнов — Кировабад шәһәри.

Чаваб 1. Орта мәктәбдә сөзүн сәтирдән сәтрә кечирилмәсиндә бир нечә гајда өјрәдилир. Мәсәлән, **алим, үзүм** вә с. кими сөзләрдә бир саитдән ибарәт олан һечаны сәтрин сонунда сахламаг олмаз; јахуд, гоша саитли сөзләрдә һәмин саитләрин һәр икисини сәтрин сонунда сахламаг вә јени сәтрә көчүрмәк сәһвдир. Демәк, сөзүн сәтирдән сәтрә кечирилмәсиндә бурахылан сәһвләрин мигдары онларын характеринә көрә мүәјјән едилмәлидир. Лакин шакирдин һәмин гајда илә әлагәдар сәһвләри, чох заман, сөзләри онун һечалара дүзкүн ајыра билмәмәсиндән ирәли кәлир. Әлбәттә, јухары синиф шакирдләринин јазыларында сөзүн сәтирдән сәтрә кечирилмәсиндә бурахылан сәһвләрә һеч дә јүнкүл сәһвләр кими бахмаг олмаз. Бунлар нөвүнә көрә бир сәһв кими һесаба алынса да, чох кобуд сәһв һесаб едилмәли вә тәкчә һәмин сәһвә көрә онун јазысы, тә'лимата ујғун олараг, бир бал ашағы гијмәтләндирилмәлидир.

Чаваб 2. «Әдәби әсәр», «бәдии әсәр» ифадәләри, әслиндә, ејни мә'нада ишләдилир. Бунлардан јалныз мәгамына көрә истифадә едилмәси нитгин үслуби чәһәтдән дүзкүнлүјүнү тә'мин едә биләр.

Суал. Орта мәктәбин дәрсликләриндә сөздүзәлдичи шәкилчиләрдән бир чоху һаггында мә'лумат верилмәмишдир. Мәсәлән, **сүпүркә, дөнкә** сөзләринин дүзәлтмә сөз олдугу көстәрилмәмишдир. Јери кәлдикдә шакирдләрә бу кими мәсәләләрлә әлагәдар әлавә мә'лумат вермәк олармы?

Н. Исмајылова — Газах рајону.

Чаваб. Дүзәлтмә сөзләрин өјрәдилмәси илә әлагәдар апарылан иш просесиндә шакирдләри дилимиздәки бүтүн сөздүзәлдичи шәкилчиләрлә таныш етмәјә һеч бир еһтијач јохдур. Әсас мәгсәд дилимиздә сөз јарадычылығынын ән мүһүм бир васитәси һаггында сөздүзәлдичи шәкилчиләрин јени сөзләр јаратмагда мүһүм васитә олмасы һаггында биликләр вермәкдән ибарәт олмалыдыр.

Беләликлә, шакирд һәмин саһәдә әлдә етдији биликләр әсасында она таныш олмајан дүзәлтмә сөзләри дә тәркибинә көрә тәһлил етмәји, ејни сөздүзәлдичи шәкилчи илә дүзәлән башга сөзләрә аид мисаллар сөјләмәји бачармалыдыр.

Суал. Мәчмуәнин 1971-чи ил IV бурахылышында проф. Б. Әһмәдов јазыр: «Сабит сөз бирләшмәләри морфоложи тәһлил заманы мүрәккәб нитг һиссәси, синтактик тәһлил заманы исә сада чүмлә үзвү һесаб едилир». Һалбуки Азәрбајчан дилчилијинә аид мүхтәлиф мәнбәләрдә мәсәләјә башга шәкилдә јанашылыр. Бу зиддијјәти ајдынлашдырмағынызы хаһиш едирәм.

М. Сејидов — Нахчыван МССР, Илич рајону.

Чаваб. Сөз вә нитг һиссәси проблеми нәинки Азәрбајчан дилчилијиндә, һәтта үмуми дилчиликдә һәлл едилмәмиш проблемләрдәндир. Одур ки, бу барәдә јүрүдүлән һәр бир фикрә мүбаһисәли мәсәлә кими јанашылмасы тәбиидир. Лакин бүтүн сөз бирләшмәләри илә, о чүмләдән сабит сөз бирләшмәләри илә ифадә олунан чүмлә үзвләринин индијә гәдәрки әдәбијјатда һәмишә мүрәккәб чүмлә үзвү кими изаһ олунмушдур. Фикримизчә, бу мүддәаја е'тираз едиб, јени мүлаһизә јүрүтмәјә һеч бир еһтијач јохдур. Әслиндә «мүрәккәб чүмлә үзвү» ифадәсинин өзү шәртидир. Чүнки чүмлә үзвү мүрәккәб јох, тәркиби олур. Түркологијаја аид бир сыра мәнбәләрдә «мүрәккәб хәбәр» әвәзинә «тәркиби хәбәр», «мүрәккәб мүбтәда» әвәзинә «тәркиби мүбтәда» ишләдилмәси мәһз бурадан ирәли кәлир. Бир һалда ки сабит сөз бирләшмәләри дә ики вә даһа артыг сөздән ибарәт олур, демәк, белә бирләшмәләрлә ифадә олунан чүмлә үзвү дә «тәркиби» — јә'ни мүрәккәб чүмлә һесаб едилмәлидир.

Ону да нәзәрә алмаг лазымдыр ки, сабит сөз бирләшмәләриндән јалныз бә'зиләри, мәсәлән, **ишә дүшмәк, гулаг асмаг, сөз алмаг** вә с. мүрәккәб нитг һиссәси (мүрәккәб фе'л) сајылыр. Бу фикри бүтүн сабит сөз бирләшмәләринә аид етмәк, әлбәттә, дүзкүн дејил.

Ә. ӘФӘНДИЗАДӘ,
филоложи елмләр намизәди.

Scanned with MOBILE SCANNER

УШАГ КИТАБЛАРЫ

Совет мәктәби гаршысында бөјүмәкдә олан ҝәнҹ нәслин коммунизм руһунда тәрбијәләндирилмәси вәзифәси гојулмушдур.

Бу вәзифәнин јеринә јетирилмәсиндә ушаг бәдии китабларынын да ролу чох бөјүкдүр.

Көркәмли тәнгидчи В. Г. Белински демишдир: «Ушаг китаблары тәрбијә үчүн јазылыр, тәрбијә исә бөјүк ишдир: онунла инсанын талеји һәлл олунур».

Бу бахымдан республикамызын «Ҝәнҹлик» нәшријјаты тәрәфиндән бурахылмыш бир чох ушаг китаблары һәмин еһтијаҹы өдәмәк үчүн тәгдирәлајиг бир вәзифәни јеринә јетирир.

Бу ушаг китабларынын ичәрисиндә классик вә мүасир совет јазычыларынын әсәрләри, фолклор әдәбијјатына аид нағыллар, тапмаҹалар, аталар сөзләри вә и. а. вардыр. Бу китаблар ушагларын дахили аләмини зәнҝинләшдирир, онларын билик даирәсини, дүнјабахышыны даһа да ҝенишләндирир. Ушаг китабларынын јарадыҹылары әсәрләриндә марағлы сүжет гурур, ушагларла ајдын, образлы бир дилдә сөһбәт едир, бә'зән чидди, бә'зән дә мәзәли әһвалатлар данышыр, ушагларын билик даирәсинин бир гәдәр дә ҝенишләнмәсинә, онларын јени әһвалатлар, јени сөзләр өјрәнмәләринә көмәк едир.

Бундан әлавә, бу китаблар ушагларын зөвгүнү дә тәрбијә едир, ушагларын әгли, әхлаги вә бәдии тәрбијәсинә бөјүк тә'сир ҝөстәрир, онларын нитгинин инкишаф етмәсиндә вә зәнҝинләшмәсиндә ән гүдрәтли бир васитәдир.

Бу әсәрләрдә совет адамларынын әмәк вә һәјаты, онларын бөјүк ишләри, наилијјәтләри, гәһрәманлыглары вә и. а. тәрәннүм едилир.

Чохмилјонлу вә чохмилләтли совет өлкәмиздә бир халгын ушагларыны башга халгын ушагларынын һәјаты, мәдәнијјәти илә таныш етмәк, онларда өлкәмизин дикәр халгларына достлуг һиссини ојатмаг үчүн дә бу китабларын бөјүк әһәмијјәт вә гијмәти вардыр.

Мәктәблиләрдә бәдии әсәрләрә севҝи вә мәһәббәт тәрбијә етмәк, онларын бәдии, естетик зөвгләрини инкишаф етдирмәк, нәср вә нәзм әсәрләринин ән ҝөзәл нүмунәләрини онлара ашыламаг мәгсәдилә синиф вә фәнн мүәллимләримиз һәмин мәгсәд үчүн ушаг китабларындан ҝениш истифадә едә биләрләр.—Одур ки, бу нәшријјатын сон вахтларда бурахдығы бир сыра јени китабларын хүласәси илә мүәллимләримизи таныш едирик.

«МЕЈВӘЛӘРИН СӨҺБӘТИ»

XVI әср Азәрбајҹан әдәбијјатынын ән көркәмли нүмајәндәси М. Фүзулинин һәмин башлыг алтында дәрҹ олунмуш әсәриндә мејвәләрин сөһбәтиндән бәһс олунур. Әсәрин мәзмуну беләдир:

Баһарын хош бир чағында бириси бағa ҝәлир, ҝөрүр ки, бурадакы бүтүн мејвәләр мүбаһисә едир. Әввәл Алча өзүнү тә'рифләјир:

— Дүнјада мәним кими ҝөзәл мејвә һаны? Гыздырма хәстәлијинә тутуланларын шәфасы, ағзы аҹы оланларын дәрманы мәнәм. Бүтүн һәкимләрин дедији кими, мән баш ағрысынын да дәрманыјам.

О, сөзүнү гуртаран кими, Ҝавалы ачыгланыб деди:

— Еј ачы мејвә, утанмырсан ки, белә фәхр едирсән? Турш тутгундан дишләри гамашдырырсан, сәни јејән адам ја әлкин олар, ја [illegible]. Мејвәләр ичиндә сәндән әскиси јохдур. Мәним исә адымы жалә гојублар. Јүз мин тәрәфә сачылан будагларым дүр кими саф, каһ јашыл, каһ гырмызы, каһ ал-гырмызы, каһ да зә'фәран рәнҝиндә олан мејвәләрим вар.

Килас Ҝавалынын сөзини ешитчәк она белә тә'нә вурду:

— Еј алчагын бири, һеч утаныб хәҹаләт чәкмирсән? Нәдир өзүнү бу гәдәр тә'риф еләдин. Сәни јејән адам ҝүндә үч дәфә бел јемәсә, сәни һәзм едә билмәз. Мәним исә әјнимдәки ҝөзәл либасым һеч бир мејвәдә јохдур. Дәнәләрим ҝөјдәки улдузлара бәнзәјир. Һәр будағым бир сәрв ағаҹыдыр. Бүтүн ҝөзәлләр мәним һәсрәтими чәкирләр.

Бу сөзләри ешидән Әрик гышгырыб деди:

— Кор килас нечә гудуруб: еј зәманәнин алчағы, еј гарга вә сағсағанларын јеми! Бу ејиб илә фәхр едиб өзүнү өјүрсән! Вүҹудун бир дамчы су илә сүмүкдән ибарәтдир. Сәни јејән зијандан башга бир шеј ҝөрмәз. Сәни гурудан бағбан ахырда зәрәрини чәкәр. Мәним адымы әрик гојублар. Каһ зүмрүд кими јашыл, каһ да гызыл сујуна салынмыш кими сары олурам. Бағбанлар мәни гурудурлар, карвандар мәни алыб өлкәләрә апарырлар. Апарылдығым јерләрдә мәни әзиз тутурлар, мән һәр хөрәјин дады, ләззәтијәм.

Әријин дедијини ешидән Алма ачыгланыб гышгырды:

— Еј гарны вәрәмли, јахасы јарыг! Сәнин палтарын тозлудур, өзүн дә торпаг дады верирсән. Хасијјәтин билә-билә өзүнә ришханд едирсән. Сәни јејәнин гарны шишир, чүрбәчүр дәрд-бәлаја дүшүр. Мәним адымы алма гојублар: үзүм ал-гырмызыдыр, палтарым атласдандыр. Ики севҝилинин арасында мән һамыдан мәһрәмәм. Мән олан мәҹлисдә һеч ким мәни гојуб башга мејвәләрә әл вурмаз.

Алма бу сөзләрлә өјүнмәкдә икән Армуд ирәли чыхыб деди:

— Еј зәманәнин шејтан кими фәсад төрәдәни! Ифтихара лајиг олсајдын, адын алма јох, ал оларды. Мәним адымы исә ләтиф Армуд гојублар. Јахшы хасијјәтим вар, мәни иштаһла јејирләр. Һәр дәрдә дәвајам.

Беләликлә Үзүм, Һејва, Нарынҹ, Турунҹ, Нар, Хурма, Бадам, Пүстә, Фындыг вә и. а. сөзә башлајыб һәрәси өзүндән бир әфсанә данышды.

Ән ахырда Говун һиддәтләнди вә деди:

— Бу бостанда евин шаһынша мәнәм, бүтүн мејвәләрин башчысыјам! Әтримин, дадымын тајы-бәрабәри јохдур.

Хүласә, Говун өзүнү о гәдәр тә'рифләди ки, ахырда өз-өзүнә һирсләниб башыны јарды. Буну ҝөрән бағa ҝирән адам даһа орада

Scanned with MOBILE SCANNER

[illegible] Јазын дүшдү, кәлә-кәлә бу дүнјанын ишләринә һејрәт, [illegible] нифрәт едирди.
Бурадан чыхан нәтичә ајдындыр. Шаир бир-биринин бәјәнмәјән [illegible] тә'риф едән инсанлары ифша вә тәнгид едир. Онларын әл[illegible] тә'рифләмәләринә кулур. Нәтичә олараг әсәрдә фуҗул[illegible] [illegible] ифша едир, сарајлары кәстәрир вә са[illegible] һадисә илә шаһлыгы ифша едир, [illegible] ифадә едир.
Китабчаны [illegible] ушаглар үчүн мәрһум К. Мирбагыров ишләмишдир.

«КӘРПИЧКӘСӘН»

Һәмин әсәр Азәрбајчан халгынын даһи шаири Илјас Јусиф оглу Низамининдир. Бу, шаирин «Сирләр хәзинәси» поемасындан көтүрүлмүшдүр. Әсәрин мәзмуну беләдир:
Шам шәһәриндә гоча бир кәрпичкәсән јашајырды. Өз ишинин јахшы билән, зәһмәтсевән гочанын күнү-күзәраны ағыр кечирди. О, әди торпагдан даш кими мөһкәм кәрпич јарадырды. Әлинин әмәјинин учалан биналарда көрәндә севинир, ганадланырды. О, өмрүнүн мә'насыны бунда көрүрдү.
Күнләрин бириндә кејим-кечимли бир оглан гочаја јанашыб тәләсхүслә данышмаға, нәсиһәт еләмәјә башлады.
— Бу нә пешәдир тапмысан, дајы? Тоз-торпагда, суда, саманда нә көрмүсән? Палчыгын үзүнә сејгал вурмагдан, мала чәкмәкдән јорулмурсан? Ат бу маланы бир јана, гәлиби дә јандыр. Даш-кәсәкдән үзаглаш, сәнә јарашмаз, бу пешә кәндли-күндлүнүн ишидир. Гул дејилсән ки, белә әлләширсән? Өзүнә исбатлы пешә тапсана, јазыгсан!
Гоча чаван огланын базбурудуна бахды, гамәтини диггәтлә башдан-ајаға сүздү:
— Дејәсән, мәнә агыл өјрәтмәјә кәлмисән? Башындан јекә данышма, бала! — Огланын голундан тутуб: — Кәл, — деди. О, сол тәрәфдә һасар дalында јашыллыглар ичәрисиндә јүксәлән јарашыглы гәсри көстәрди:
— Нечәдир?
— Әчәбдир!
— Нәдән тикилиб?
— Кәрпичдән!
Сонра гоча чаван оглана деди:
— Бунлар сојуг су илә јох, исти тәр илә јогрулуб. Дүнјада көрдүјүн бүтүн абадлыглар кәбәләк дејил ки, јердән којәрсин. Зәһмәтә гатлашан, әзијјәтә дөзән адамларын әмәји сајәсиндәдир. Кәрпич кәсмәк, палчыг тутмаг, гара ишдә чалышмаг инсана гәбаһәт дејил. Зәһмәт чанын чәвһәридир. Бу сәнәтә әл атдым ки, сабаһ еһтијач вахтында сәнин кимисинин галысына кәлиб әл ачмајым. Өз әлимин әмәји илә јашамаг мәнә бөјүк шәрәфдир. Бу кәрпичин һәр бирини дивәрдә, сәкидә, тикилидә көрәндә билирәм ки күчүмү, үрәјимин гүдрәтини көрүрәм. Сән һәлә ушагсан, бала... Гара ишә хор бахмазлар. Гара иш үз агардыр. Инсан јаратмаг үчүн јаранмышдыр.

Әмәксиз бир һәјат бибәрдән ачы
Әмәкдир инсанын башынын тачы!
Һәр ишдә, һәр әмәлдә тикән ол, јыхан олма!

Кәрпичкәсән, дашјонан, су чәкән, от јыған бир кишидир. һејатдыр... Јохса, бош-бошуна кәлмәјидән нә чыхар!
Сән агил, мән ила, ишләри ким сала?!
Гоча бунлары деди, һәр ики голуну галдырыб [illegible]
Нә гәдәр ки, голумда гүввәт, дизимдә тагәт, көзүмдә нур вар, чалышачағам. Мәним јарашыгым будур. [illegible] [illegible] јолда тапмышам.
Гочанын нәсиһәти чаван оғланы һејрәтдә гојмушду. О көрдү ки, гаршысында әмәк мүчәссәмәси, сарајлары, [illegible] шәһәрин гочаман бинасы дајанмыш, о, ушаглары, кәнчләри [illegible] јаратмаға чағырыр...
Кәрпичкәсән кишинин сөзләри кәсә тутмушду. Мүдрик гоча онун көлүндә дағлар гәдәр учалмыш, бөјүмүшдү.
Көрүндүјү кими, бу әсәр чох марағлыдыр. Бурада бүтүн өмрүнү ағыр зәһмәт шәраитиндә кечирән, анҹаг намусла әлдән әл көтүрмәк истәмәјән, өз әмәји илә фәхр едән бир гоча һаггында данышылыр.
Бу әсәри ушаглар үчүн нәср дилиндә јазычы Мир Чәлал Пашајев ишләмишдир.

«БИР ЕВИМ ВАР»

Бу китабчада шаир Н. Таиџыгын ушаглар үчүн јаздығы ше'рләр топланмышдыр. Шаир садә, ширин вә бәдии бир дил илә ушагларла данышыр. Ары, гар, гурбага, ај, армуд, чүјүр, нар һаггында ушагларда садә тәсәввүрләр јарадыр. О, јазыр:

Гарға, а гарға,
Учурдун бага,
Јола гонурдун,
Кола гонурдун.
«Гар-гар!» дејирдин,
«Гар» истәјирдин.
Дага бах, дага,
Бүрүнүб ага...

Јахуд:

Аја бахын!
Ај, ај, ај!
Дәјирмиҹди
Ај, ај, ај!
Бир бојрүнү
Ким гырыб? —
Вај! Ајы ким
Сындырыб?!

«БАЛА КИРПИ»

Бу адда китабчада шаир Ф. Садыгын бир сыра ше'рләри топланмышдыр.
«Килә» адлы ше'рдә охујуруг:

Гәшәнк гызам адым Килә!
Гонаг кетдим дајымкилә.
Јағыш јағды килә-килә,
Ајаггабым батды килә.

«Чанаглы бага вә гурбага» ше'ринда дејилир:

Scanned with MOBILE SCANNER

Бир чанаглы
Чага бага
Кирди бага.
Ојнамага.
Бир гурбага
Көрдү ону
Гојду лага:
«Буна бах а!
Буна бах а!
Әјниндәки
Гына бах а!».

«Довшан» ше'риндә дејилир:

Мәктәбин һәјәтиндә
Бир евчик вар тахтадан;
Бу евчикдә јашајыр
Узун буглы боз довшан.

☆

Боз довшан евчијиндә
Јатыб-дурур, динчәлир.
Һәр күн Балача Әһмәд
Ону көрмәјә кәлир.

Бунлардан әлавә китабчада «Бәс бу нәдир?», «Балача ишыгчы» ше'рләри дә вардыр.

«ГЫЗЫЛ ГӨНЧӘЛӘР»

Јазычы Ә. Мәммәдханлынын бу башлыг алтында бурахылан китабчасынын мөвзусу Иран Азәрбајчаны һәјатындан алынмышдыр. Әсәрин мәзмуну беләдир:

— Гоча Фируз өмрүнү јүк дашымагла кечирмишдир. Бу агыр јүкләр онун белини әјмиш, лакин о, нә өзү үчүн, нә дә шикәст нәвәси үчүн бир аг күн газана билмәмишдир. Онун һәјатында елә күнләр олурду ки, бир парча чөрәјин пулуну белә газана билмирди. Белә күнләрдә о, кор-пешман карханананын гапысына кәләр, шикәст гызыны далына алар, евләринә апарарды.

«Бу гуш кими јүнкүл гызчыгазы далына алыркән гоча санки бүтүн мәшәггәтли вә агыр һәјатыны архасына алыр. Бу — онун талејидир, бу, онун өмүр шәләсидир ки, агырлыгы алтында гочанын бүтүн гәдди бүкүлүр.

— Баба, сән бу күн чох јорулмусан?

— Јох, гызым, бу күн һеч бир иш көрмәмишәм.

Гызчыгаз дәрһал анлајыр. Елә исә бабасынын чибиндә бу күн дә һеч бир шеј јохдур. Сәнкәкчи дүканы гаршысындан кечәркән гыз сәсләнир.

Гоча дајаныр, сәнкәкчи шакирди бир нечә сәнкәк бүкүб гочаја верир. Сүрәјја исә чәлд әскини андыран чит чадрасынын учуна дүјүләдији бу күнкү муздуну—ики гранъ чыхарыб шакирдә верир.

Гоча Фирузу тәр басыр. Демәк, о, бу күн дә балача нәвәсинин муздуилә газанылмыш бир парча чөрәјә мөһтачдыр...

Ахшам јарыгаранлыг, рүтубәтли зирзәмидә онлар—баба вә нәвә һәсир үстүнә салынмыш рәнки солгун гәләмкар бир сүфрә башында отурардылар... Лакин әвәзиндә бу јохсул, зәвалы сүфрә башында, бу гаранлыг зирзәмидә, бабасы балача Сүрәјјаја һәр кечә нә гәдәр рәнкарәнк нагыллар, әфсанәләр сөјләрди. Гызчыгаз нәфәсини удараг бабасыны динләјәр, гоча данышдыгча көзләри гаршысында чанланан әлван бојаларла долу фүсункар бир аләм ону өз агушуна чәкәрди...

Сәһәрләр исә онун көврәк вә зәриф рөјаларыны бабасынын сәси илә дагыдырды. Гоча нәвәсини ширин јухудан ајылдар, ону далына алыб карханаја көтүрәр, сонра өзү иш архасынча базара јонәләрди.

Будур, о, јенә новбәти тајлардан бирини чијнинә алыб анбарын јарыгаранлыг вә дик пилләләри илә үзүашагы енмәјә башлады. Ики-үч пилләә дүшмүшдү ки, бирдән онун көзләри гаранлыг кәтирди... о, мүвазинәтини итирәрәк јериндә сәндәләди, дәрһал һисс етди ки, табдан дүшмүшдүр... Гоча үзүгојлу јыхылдыгы јердә һәрәкәтсиз һалда узаныб галды... Бүтүн гыш кечәсини карханананын дарвазасында бабасыны көзләмәклә кечирән Сүрәјјаны шахта вурур. Сәһәр гыз да өлүр.

Јазычы ики тәбризли бәдбәхтин талејини һәмин һекајәдә чох инандырычы бир шәкилдә тәсвир етмишдир.

«ЈӘПИРЛӘР»

Бу башлыг алтында әдиб Ј. Әзимзадәнин кичик јашлы ушаглар үчүн бир һекајәси верилмишдир. Көзәл, рәнкли шәкилләрлә бәзәдилмиш бу китабчада дејилир:

— Балача чанаглы бага тәзәчә ајаг ачмышды. Чанагы һәлә мөһкәм дејилди. Јувадан узаглашмага горхурду. Башыны чанагдан чыхарыб әтрафа баханда һәр шеј она гәрибә көрүнүрдү...

Бир күн анасы ону өзү илә кәзмәјә апарды. Јувадан узаглашдылар. Үзүмлә долу бир мејнәнин јанындан кечәндә јумру, боз бир шеј баганын диггәтини чәлб етди. Ону гохуламаг истәјәндә ити тиканлар бурнуна батды. Балача бага башыны чијнинә чәкиб һәрәкәтсиз галды. Бирдән тиканларын ичәрисиндә мунчуг кими ики көз парылдады. Сонра бурну гара, күлмәли бир баш габага узанды. Балача бага да башыны чанагындан чыхарды. Онлар бурун-буруна дајандылар. Бага сорушду:

— Сән кимсән?

— Кирпи.

— Мән дә чанаглы багајам.

— Билирәм...

Сонра онлар ајрылдылар. Чанаглы бага кедирди, бирдән анасы јадына дүшдү, агламаг истәди. Сонра фикирләшди ки, елә тәк кәзмәк јахшыдыр. Һара истәсән кедирсән, киминлә истәсән көрүшүрсән, данышырсан. Јуваја гајытмага һәлә чох вар. О, хејли кәзиб доланды. Чох кечмәди ки, анасыны тапды. О, көнүлсүз-көнүлсүз анасынын далынча јуваја кирәндә артыг күн батмыш, һава гаралмышды. Илк кәзинти баганы чох севиндирмишди.

...Ертәси күнү сәһәр, анасы багаја тәк кәзмәјә ичазә верди, анчаг тапшырды ки, багын ашагы тәрәфиндәки евә јахын дүшмәсин.

Балача бага таныш јерләри кәзди, кирпијә раст кәлиб саламлашды, бир аз кедәндән сонра ачыглыга чыхды. Бурадан баг һијәсинин еви ајдын көрүнүрдү. Баганы мараг көтүрдү.

Scanned with MOBILE SCANNER

Анасынын делиjини jадындан чыхартды. О, ено тороф колди. Бурада ушаглар ону тутдулар, эввэлчэ бир гэдэр ојнатдылар. Сонра чала газыб ону бураја салдылар. Ушаглар кетдилэр, ахшам душурду. Лакин о, бурадан чыха билмирди. Бага јувада отуруб дэрдли-дэрдли кеjэ бахырды. Анасынын сөзүндэн чыхдыгы үчүн пешман олмушду. Ким билир, ушаглар сабаh онун башына нэ ојун кэтирэчэкдилэр!

О, чох чалышды, амма бурадан чыха билмэди. Бу заман ичин-ичин агламага башлады.

Елэ бу заман бајыр тэрэфдэн hэнирти кэлди. Бу, онун досту кирпинин сэси иди, бага ону сэслэди. Кирпи таныш сэс ешидиб дајанды. О, керијэ дөндү, достуну дардан хилас етди.

Көрүндүjү кими, hекајэдэ достлугда садиг олмаг тэрэннүм олунур.

«ДӘНИЗ НАҒЫЛЫ»

Бу китабчада ушаглар үчүн марагла эсэрлэр јазан М. Рзагулузадэнин бир hекајэси дэрч олунмушдур. Һекајэдэ нагыл олунур ки, учсуз-бучагсыз дэнизлэрин ортасында күллү-чичэкли бир ада вардын. Буададакы адамлар азад јашајырды. Һамысы элбир, елбир олуб јер шумлајыр, тахыл сэпир, мејвэ агачлары экир, евлэр, сарајлар, мэктэблэр тикир, јоллар чэкирдилэр. Онлар топладыглары тахылы, мејвэни араларында бэрабэр бөлүрдүлэр. Онларын hејванлары чөллэрдэ чобансыз отлајырды. Бу адада элиэјри адам јох иди.

Адада јашајанларын hамысы учабој, гыврымсач, гарашын, гэшэнк адамлар иди. Бунлар ушагларына көрпэликдэ ад гојмаздылар. Ушаг бөјүк боја-баша јетэ иди, јахшы бир иш көрэ, hүнэр көстэрэ иди ки, сонра кэндин агсаггаллары она көрдүjү ишэ көрэ ад гојардылар.

Бу адада гэшэнк бир оглан јашајырды. Онун ады Гочаг иди. Бу ады она көрэ вермишдилэр ки, күнлэрин бир күнү о, ох-јајла мэшг едирди. Елэ бу вахт чэпиш сэси ешитди, чэпиш көмэк истэјирди. Оглан башыны галдырыб кејэ бахды, көрдү ки, гарагуш чэпиши чајнагына алыб апарыр. Оглан тез јајы чэкиб оху атды. Ох гарагушун башындан дэјиб ону карыхдырды. Чэпиш гарагушун чајнагындан чыхыб таппылты илэ дэнизэ душду...

Оглан тез дэнизэ атылды, чэпиши чыхартды. Чэпиш аглајыр, анасыны ахтарырды. Бирдэн дагын башындан онун анасынын сэси ешидилди. О да баласыны ахтарырды. Онлар бир-бирлэрини тапдылар.

Ана кечи баласыны тапанда оглана разылыг едиб деди:

— Чох саг ол, ај гочаг оглан!

Лакин огланын бу гочаглыгыны көрэн олмамышды, о, өзү дэ буну heч кимэ данышмамышды.

Бир күн дэниз кэнарында бөјүк шэнлик варды.

Агсаггаллар отуруб бурада јарышанлара бахырдылар. Бу күнэ гэдэр hэлэ ады олмајан бизим таныдыгымыз гочаг оглан да бурада иди. Он ушаг јарышырды. Јарыш белэ иди:

Һэрэ өз кичик мизрагыны күчү чатдыгы гэдэр узага атачагды. Сонра дик гајадан суја hоппаныб дэнизин дибиндэн өз мизрагыны тапыб кэтирэчэкди. Ушагларын hамысы суја hоппанды.

Бир аздан сонра hэрэ бир јердэн сујун үзүнэ чыхды. Лакин бизим гочаг оглан көрүнмэди, hамы пикарэн галды.

Бизим оглан суја атылыб дэнизин диби илэ үзэ-үзэ кетди, мизрагыны тапды, лакин бирдэн чох гэрибэ вэ горхунч бир hејван көрдү. Онун түклү башы, бишынын дөврэсиндэ hэр бири бир фил хортуму бојда сэккиз голу варды. Бу голлар илан кими гыврылырды. Бу, дэниз эждаhасы Октопад иди. О, балача бир гызыл балыгы тутмушду. Балыг көмэк истэјирди. Гочаг буну көрүб эждаhанын башына вурду. О, балыгы бурахыб оглана сармашды. Анчаг оглан өзүнү итирмэди. Мизрагыны каh эждаhанын башына, каh голларынын дибинэ вурурду. Амма онун хортум голлары огланын чијинлэринэ зэли кими јапышыб галмышды. Оглан агыр-агыр үзүб чох чевикликлэ сујун үзүнэ чыхды. Ону көрэн кими hамы севинди. Оглан дэнизин гырагына чатанда, даhа эждаhаја күчү чатмады. Јолдашлары көмэклэшдилэр, бу нэhэнк hејваны судан чыхартдылар. Белэ горхунч эждаhаны өлдүрдүjү үчүн агсаггаллар оглана:

— Гочаг!... — ады вердилэр.

Гочаг икинчи дэфэ дэ дэнизэ баш чэкди. Бу дэфэ эждаhанын јахаладыгы гызыл балыгла тэсадүф етди. Бу hагда охучулар китабчадан этрафлы мэ'лумат ала билэрлэр.

«Дэниз нагылы» китабчасы бэдии чэhэтдэн дэ чох көзэл тэртиб олунмушдур.

«СУБҺ ЧАҒЫ»

Бу китабчаја јазычы Күлhүсејн Һүсејноглунун кичик јашлы мэктэблилэр үчүн јаздыгы «Субh чагы», «Ана гојну», «Бэhрам», «Кишн кими», «Итмиш кечи», «Снмич», Өзкэјэ эриштэ кэсэн оглан», «Елчинин агачы» вэ с. hекајэлэри дахил едилмишдир.

«Ана гојну» hекајэсинин мэзмуну белэдир: Чэмилэ hарада тојугчүчэ көрэрди, орадан эл чэкмэзди. Анасына да дедији hэмишэ бу оларды.

— Ана, нэ олар, мэнэ чүчэ ал да... Көр онлара нечэ бахарам...

Бир күн анасы Чэмилэ үчүн ијирми чүчэ алды. Чэмилэ бунлары көрэндэ чох севинди. Чэмилэ онлара су гојду, дэн сэпди, өзү дэ отуруб тамаша етмэјэ башлады.

Ертэси күн Чэмилэ hамыдан тез дурду. О, тез чүчэлэринин јанына гачды, лакин hејрэтиндэн өзүнү итирэн кими олду, тез атасы јатан отага гачды. Атасы кэлиб гутуја баханда hэр шеј ајдын олмушду. Ахшамдан бэрк исти олдугуна көрэ онлар дэhлизин пэнчэрэлэрини ачыг гојмушдулар. Кечэдэн хејли кечмиш исэ шиддэтли јагыш башламышды, сэhэрэ јахын дэhлизин hавасыны сојутмушду. Чүчэлэр, көрүнүр, сојуга давам кэтирмэдиклэри үчүн бир-биринин гојнуна кирмиш, бир-биринэ бэрк гысылмыш, гутунун бир күнчүнэ сохулмушдулар.

Атасы деди:

— Гызым, чүчэлэрин саг-саламатдыр, онларын бөзүшүб бир-биринэ гысылмасы сэни горхутмасын, ахы, онлар көрпэдир. Көрпэјэ билирсэн дэ нэ лазымдыр?

Чэмилэ деди:

— Исти јер лазымдыр, ата, исти јер.

Scanned with MOBILE SCANNER

Синфә сакитлик чөкдү. Бу дәфә дәстә рәһбәри дә Азадын чијнинә бүзүшәләндирди.

— Азады сечин, ағыллы оғландыр.

— Еһ, о ки, тез-тез хәстәләнир, дәрс бурахыр. Нә олсун ки, ә'лачыдыр,— дејә Һабил онун сөзүнү кәсди.

Ајбәниз даһа дөзә билмәјиб деди:

— Һабил, синиф нүмајәндәлијинә јағин ки, өзүнү сечмәк истәјирсән, еләми?

Һабил динмәди..

«КҮЛЛҮ ПИЈАЛӘ»

Јени јазмаға башлајан Һачы Ағајевин кичик јашлы ушаглар үчүн јаздығы һекајәләриндә зәһмәт вә достлуг тәрәннүм олунур. Бу һекајәләрин гәһрәманлары кичик јашлы мәктәблиләрдир. Китабчада «О мәним достумдур», «Күллү пијалә», «Тәзә ајаггабылар» вә «Пешман олмушам» адлы һекајәләр топланмышдыр.

«Күллү пијалә» һекајәсиндә мүәллиф нағыл едир ки, Емилин 8 јашы вар. Онун атасы заводда ишләјир. Чини габлара вурдуғу нахышлар һамыја хош кәлир. Емилин атасы сөз вермишди ки, ону ишләдији завода апарачаг, она бир габ бағышлајачаг. Өзү дә лап анасына һәдијјә вердији гәшәнк габа охшајачаг.

Бир күн Емил анасына һәдијјә олунан күллү пијаләни салыб сындырды. Ата буна бир сөз демәди, ана исә ишдә олдуғу үчүн бундан хәбәри олмады.

Бир күн ата Емили дәрсдән сонра завода апарды. Шүшә габларын һазырланмасына тамаша едән Емил көрдү ки, бурада ишләјән усталар нә гәдәр зәһмәт чәкирләр. О бири күн ата шкафдан ири бир пијалә көтүрүб өз отағына кечди вә буна нахыш вурмаға башлады. Бир аздан Емил дә атасынын отағына кәлди.

— Ата, бу габы кимә верәчәксән?

— Анана. Ахы, она ад күнүндә вердијимиз һәдијјәни јеринә гојмаг лазымдыр.

— Һансы һәдијјәни?

— Салыб сындырдығын пијаләни дејирәм.

Ата пијаләјә нахыш вурур вә үстүндә сөзләр јазырды.

Емил атасынын бүтүн һәрәкәтләринә, онун нечә һәвәслә ишләдијинә көз гојурду.

Ата пијаләни нахышлајыб Емилә верди.

— Апар, анана вер, — деди.

Емил севинчәк анасынын јанына гачды, күллү пијаләни она узатды.

— Ана, ал, атам верди.

Ана пијаләни алды, орада јазылан бу сөзләри охуду:

«Емилин сындырдығы һәдијјәнин əвәзинә кичик јадикар».

Ана һәдијјәни алды, бахды, јазыны охуду вә оғлуна бахыб күлүмсүнду.

«ХУМАР»

Јазычы С. Мәммәдзадәнин һәмин адда бурахылмыш китабчасында кичик јашлы ушаглар үчүн мүхтәлиф мөвзуларда јазылмыш ше'рләр вә мәнзум нағыллар топланмышдыр. О, һәмин ше'рләриндә доғма торпағын көзәллијиндән, инсанларын [illegible] [illegible] вә с. бәһс едир. Јухарыда [illegible]

«Нөјәрчин» ше'риндә дејилир:

Гаранғуш учуб кетди,
Нечә гуш учуб кетди.
О гушларын ичиндә
Учду бир нөјәрчин дә.
Онун сонгаты варды;
Ушаг-ушаг елләрә,
Сулһсевәр көнүлләрә
Өзүјлә сулһ апарды.

Јахуд «Достуну таны» башлығлы ше'ри охујуруг:

А меһрибан аг тојуг,
А түкү јумшаг тојуг!
Кол јанына кунда сән;
Габағына токүм дән
Јејиб һәр күн јумуртла,
Амма јадында сахла
Сөзләрими һәр заман:
Пис оғландыр Ханоғлан
Өз достуну таны, сеч!
О сәнә дән вермир һеч
Јумуртаны бир даһа
Ханоғлана вермә һа!

Беләликлә китабчада «Дондурма», «Памбыг јејән гыз», «Нә асандыр, нә чәтин», «Гушбашы гар вә гушлар», «Хумар», «Нәһәнк гарпызын нағылы» вә с. ше'р вә мәнзум һекајәләр топланмышдыр.

«ТЕЛЕФОН НӨМРӘСИ»

Елхан Әзизовун һәмин адда бурахылмыш китабчасына кичик јашлы ушаглар үчүн «Јалан», «Телефон нөмрәси», «Кирпи» адлы һекајәләри дахил едилмишдир.

«Кирпи» нағылында охујуруг. Мешәјә сакитлик чөкмүшдү. Һејванлар кизләнмишдиләр, нәфәсләрини чәкмәјә горхурдулар. Елә бил ки, һеч вахт бурада гушлар будагдан-будаға учмамыш, һејванлар асудәликлә чығырларда, талаларда кизләнмәмишдиләр. Бир нечә күн иди ки, нәһәнк бир илан пејда олмушду. Растына чыхан чаныны саламат гуртара билмирди. Илан ағачлара да дырмашырды. Гушларын балаларыны јејирди.

Һејванлар мешәдән хәлвәтчә гачырдылар.

О заман кирпинин түкү мәхмәр кими јумшаг иди. Һәтта түлкү дә она һәсәд апарырды. Кирпи горхаг иди. Һәр шејдән сәксәкәјә дүшүб кизләнирди. Лакин мешәни чох севирди.

О сәһәр тездән јувасындан чыхды. Јолда ағачдәләнлә растлашды. Тиканлы бир ағачын көвдәсини тыггылдадырды. Кирпи ағачдәләнә деди ки, ири-ири тиканлар гопарыб, јерә тулласын. Кирпи тиканлары јығыб јувасына гајытды.

Scanned with MOBILE SCANNER

Бүтүн күнү чалышды. Өзүнә тиканлы бир күрк тикди.

Ертәси күн кирпи мешәјә, иланы ахтармаға чыхды. Чох кәзди, чох долашды. Бир колун јанындан кечәндә хышылты ешитди. Дајанды. Бу вахт илан көрүндү. Илан һача дилини чыхартмышды. Домба көзләри кирпинин чанына ләрзә салды. Кирпи горхду, анчаг кери чәкилмәди. Илан әввәлчә дурухду. Сонра бирдән ирәли атылды. Кирпи јумаг кими јумурланды. Тиканлары иланын бәдәнинә санчылды. Илан ағрыдан фысылдады., Кери чәкилди, јенидән ирәли сычрады. Кирпи әввәлки кими јумурланды. Тиканлары иланын бәдәнинә даһа чох батды. Илан ағрыдан гыврыла-гыврыла гачды. Кирпијә дә бу лазым иди. Тез иланын гујруғундан јапышды. Илан о гәдәр чапалады ки, күчдән дүшдү, нәфәси кәсилди. Кирпи дә чох јорулмушду. Биртәһәр өзүнү сағсағанын јувасына јетирди. Сағсағаны чағырыб деди ки, бу шад хәбәри һејванлара чатдырсын.

Бир шәнлик дүзәлди ки, индијәдәк мешәдә белә шәнлик олмамышды. Кирпини башда отуртдулар. Шир дә, пәләнк дә она гуллуг едирди.

Амма бу әһвалатдан сонра кирпи тиканлы күркүнү һеч вахт әјниндән чыхартмады.

«ЈАЗ КӘЛИР»

Китабчада А. Шаиғин, С. Рүстәмин вә М. Дилбазинин ушаглар үчүн јаздыглары маһнылар вә бу маһнылара јазылан мусигинин нотлары верилмишдир.

Бундан башга «Кәнчлик» нәшријјаты М. С. Ордубадинин «Сержант Иванов адына корпәләр еви», С. Вурғунун «Ленинин китабы», Н. Һачыјевин «Бир ана таныјырдым...», О. Рәһимовун «Јолларда ишыг», Т. Гарабағлынын «Тәртәр, тәслим ол!», М Ә. Сабирин «Ушаг вә буз», һабелә А. С. Пушкинин «Гызыл хоруз» нағылы, И. Пивоварованын «Ахшам вә сәһәр», С. Маршакын «Ахшам сичан баласынын нағылы», «Мистер Твистер», Н. А. Некрасовун «Мазај баба вә довшанлар», Ј. Драбкинанын «Карандаш әһвалаты», Ј. Рзајевин «Кечә ешелону» вә бир чох дикәр китаблар да бурахмышдыр.

Ә. РӘЧӘБОВ.

Редаксија һеј'әти: А. Абдуллајев (редактор), Ә. Рәчәбов (редактор муавини), М. А. Асланов, Ә. Әфәндизадә вә З. Сәмәдов.

Корректор Сона Маһмудова.

Чапа имзаланмыш 30/VI 1972-чи ил. Кағыз форматы $60 \times 84^{1}/_{16}$=3,5 кағыз вәрәги, 6,61 чап вәрәги. ФГ 15175 Сифариш 1862
Тираж 12407

Редаксијанын үнваны: Бакы, Низами күчәси, 58. Телефон 93-55-82.

Бакы, «Коммунист» нәшријјатынын мәтбәәси.

Scanned with MOBILE SCANNER

25 гəп.

76302

«ПРЕПОДАВАНИЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ»

(Методический сборник)

Выпуск 2

(На азербайджанском языке)

Приложение к журналу

«АЗЕРБАЙДЖАН МЕКТЕБИ»

Баку — 1972

Scanned with MOBILE SCANNER